

ушагларла даһа чох тәсадуф едилмәси, жүксәк дәрс кејфијәти, нүмунәви тәрбијә уғрунда мүбаризә апаран вә буна наил олан мәктәбләрнин әразисиндә исә мәктәбәшәли бир ушағын да тәһсилдән арылмәсәси, кәнарда галмәсәси тәсадуфи дејилдир. Педагожи коллективләримиз үчүн бағышланмаздыр ки, кечән ил 59.287 шакирд синифдә галмышдыр.

Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы декабрын әввәлләриндә «7—16 јашлы ушагларын вә јенијетмәләрин үмуми ичбари сәккизиллик тәһсилинин һәјата кечирилмәси ишинин вәзијјәти вә оңу даһа да јакшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» мәсәлә мұзәкирә едәрәк ичбари тәһсил ғанунунун јеринә јетирилмәси сәһәсиндә чидди нәгсанлар олдуғуну гејд етмиш вә бу сәһәдә көрүлән ишләри јакшылашдырмаға даир конкрет тәдбирләрдән ибарәт ғарар ғәбул етмишидир. Маариф шөбәләри, мәктәб рәһбәрләри вә педагожи коллективләр бу тәдбирләри, һәбелә үмуми ичбари тәһсилин мүвәфғәтијјәтлә һәјата кечирилмәсини тәмин едән диқәр тәдбирләри јеринә јетирмәлидирләр.

Ғабагчыл мәктәбләримизин тәдрүбәси кәстәрир ки, үмуми ичбари тәһсилин мүвәфғәтијјәтлә һәјата кечирилмәсинин рәһни — мәктәбин, әлиһин, ичтимайјәтин сых әлағәсиндәдир, бунларын мөһкәм, ишкүзәр иттиғағындадир, һәрәкәт вә фәалијјәт бирлијиндәдир. Аиләдә, кениш ичтимайјәтә, јерли тәшкилатлара истинад етмәјән, онлардан даим фәал көмәк алмајән мәктәб өз ғаршысындаки чәтин, мүрәккәб, лақин чох шәрәфли вәзиғәнин өһдәсиндән мүвәфғәтијјәтлә кәлә билмәз. Бу көмәјин формалары исә чох мұхтәлифдир. Халғ маарифи органлары, мәктәб рәһбәрләри вә педагожи коллективләр бу көмәјин өз-өзүнә едиләчәјини көзләмәмәли, онун сөвғедичиси вә тәшкилатчысы олмалыдырлар.

Ушагларын үмуми ичбари тәһсили—чох мұһим дөвләт ишидир, јени инсан, кәләчәк коммунизм чәмијјәти гуручуларынын тәрбијә едилиб јетишдирилмәси ишинин ајрылмас тәркиб һиссәсидир. Вәзифәмиз, доғма борчумуз бу бөјүк вәзифәнин һәллиндә ән фәал иштиракчы олмагдан ибарәтдир. Елә етмәлијик ки, мәктәбәшәли ушагларымызын һамысы тәһсилә чәлб олунсун, сәккизиллик тәһсили там баша чатдыранадек охусун. Бу нәфәр дә мәктәбәшәли ушаг тәһсилдән кәнарда галмалыдыр.

Јевлах шәһәриндәки 5 нөмрәли сәккизиллик мәктәбдә. Шәкилдә: пионер баш дәстә рәһбәри Роза Бүсәјнова Чехословакијадан алынмыш мәктүб пионерләрә охујур.

Фото Н. Гафаровундур.

Мүәллимләрин республика елми-практик

конференсы ғаршысында

Профессор М. М. МӘҒДИЗАДӘ,
Азәрбајҗан ССР маариф назир.

АЗӘРБАЈҖАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИНИ ӘСАСЛЫ СҮРӘТДӘ ЈАХШЫЛАШДЫРАҒ

I

Мәктәбләримиздә ана дили вә әдәбијат тәдрисинин ғаршысында дуран вәзифәләр чох бөјүкдур. Һәр бир маарифијә ајдыдыр ки, орта мәктәби битирән кәңчәрдән там савадлы олмаг, жүксәк сәвијјәдә шиғһи вә јазылы итгә мәдәнијјәтинә јиғәләнмәк, бәдһи әсәрләри, бәдһи әдәбијаттын тарихини вә нәзәријјәсини мұјәјјән һәмдә мөһкәм билмәк тәләб олунур. Бунсуз кәңчин мәһви һәјәтинин инкишафыны тәмин етмәк, оңу әмәк һәјәтиһа һазырламаг чәтиндир.

Ана дили вә әдәбијат кәңчәләримизин коммунизм руһунда тәрбијә олунмасы, һәртәрәфли инкишаф етмәси үчүн ән мұһим васитә кими ғијмәтләндирилир. Буну да демәлијик ки, тәлим дили олмаг етибары илә ана дили бүтүн мәктәб тәһсилини дә әсасыны тәшкил едир. Мәһз она көрә дә ана дили вә әдәбијаттын тәдрисинә мәктәбләримиздә хуәсуи фикир вериләлидир. Бу мәғаләдә мәғсәдимиз, мұәллимләримизин вә бүтүн халғ маарифи ишчиләринин, әдилбәриһимизин, әлағәдәр алим вә нәшријјат ишчиләримизин диғәтинин ана дили вә әдәбијаттын мәктәбләримиздә тәдрисини әсаслы сүрәтдә јакшылашдырмаг мәсәләсинә чәлб етмәк, онларла бу мәсәлә һаггында мәсәһәтләшмәкдән ибарәтдир.

Әввәлән, мәктәбләримиздә бу фәһләрин тәдрис сәһәсиндә әлдә едилмини наилјәтләр вә һәл едилмәшин мәсәләләр, әсәс пәгсан вә сәһләримиз һаггында бир нәчә сөз демәлијәм. Чүнки вәзијјәтлә таныш олмадан һәгсанлары арадан ғалдырмаг

үчүн һә кими тәдбирләрин вәчиб олдуғуну да кәстәрмәк чәтиндир.

Шүбһәсиз ки, сөн беш илдә мәктәб һаггындаки ғанунун јеринә јетирилмәси нәтиҗәсиндә республикамызын мәктәбләриндә ана дили вә әдәбијат тәдриси сәһәсиндә дә мұјәјјән наилјәтләр әлдә едилмишидир. Јохлама вә бурахылыш иптаһанларынын нәтиҗәләри вә тәһлиһи ајдын кәстәрир ки, сәккизиллик вә орта мәктәбләримизин бөјүк бир ғисми, хуәсуән шәһәр јерләриндә, өз мәзунларына ана дили вә әдәбијатдан кифәјәт дәрәҗәдә билик верир. Бу бәрәдә олдуғча чох нисал кәтирә биләрир. Лақин бир нәчә нисал кәстәрмәклә кифәјәтләмәк истәјирик. Салјан шәһәриндәки 3 нөмрәли орта мәктәбин тәлим-тәрбијә сәһәсиндә кәстәричиләри ана дили вә әдәбијат тәдрисини һәгтәји-нәзәриндән дә һарактерикдир. Кечән дәрс иһнин сонунда бу мәктәбдә бурахылыш иптаһаны верән 41 нәфәр шакирдин һамысы әдәбијат үзрә иһна јазыдан мүвәфғәг олмушдур, 27 нәфәрин иһни «4» вә ја «5» верилмишидир. Мәктәби битирән бу кәңчәләрин 25 нәфәри аһи мәктәбләрә, 6 нәфәри орта ихтисас мәктәбләринә дахил олмушдур, ғаланлары исә ичтимай-фајдалы әмјә чәлб едилмишләр.

Шакирдин ана дили вә әдәбијатдан јазы ишләринин кејфијјәти мұјәјјән дәрәҗәдә бу фәһләр үзрә онун һазырлығыны һарактеризә едир. Мәһз буну нәзәрә алараг 3 нөмрәли мәктәбдә I синифдән сонунчу синифдәк шакирдләрин јазы мәдәнијјәтиһә хуәсуән диғәтә јетирилир, онларын һүснхәтлә, дүзкүн вә савадлы јазмасы

үчүн мунасиб өз мұзافي олан бүтүн ва ситалардон истифада едилер ве көркөмлик нөтичелер газанылар. Төкчө буну көстөр-мөк кифајатдир ки, мәктөбдө чари дөс или-нин II рифуада апарылан жохлама јазы иш-леринде шакирдлерин өксеријјатинин јазы ишини «4», «5» гижмет верилмишидр. I—IV синифлер үзр 385 нәфәрдән анчаг 10 нәфә-ри, V—VIII синифлер үзрә исе 351 нә-фәрдән анчаг 33 нәфәри гејри-мүәввәф гижмет алмышыр. Јухары синиф шакирд-лери арасында исе јазысында сөһв бура-хан шакирдлер демөк олар ки, төк-төкдир. Төкчө јазылы нитгдә дејил, шакирдлерин шифаһи нитг мәдәнијјетинә ијәләһмәсиндә, грамматика ве әдәбијјат үзрә тәлим ма-териалыны мукаммол мәһимсәмәсиндә дө мәктөбдө көркәмлик наилијјәтлер өлдә едил-мишидр. Бу фәһнләр үзрә мәктөбдә дөсө илинин сонунда муәввәф олмајан шакирд-лерин сајм төк-төк олур. Бүтүн бу көста-ричиләр тәсәдүф нәтичәси кими дејил, мәктәбин рәһбәрлији ве мүәллим коллекти-винин, хуәсән ијтидан синиф мүәллимләр-и илә ана дили-әдәбијјат мүәллимлеринин өлбир, көркән, мәһарәтлә сөрф етдикләри педагожи әмәјин бәһрәси кими гижмәтлән-дирилмәлидр. Белә мәктәбләрин мә'зуналар-и али мәктәбләрин гәүбл имтаһанларын-дан јуксөк мүәввәфгигәтлә чыхыр ве өз савадлы, мәзмунлу јазылары илә, һәмчи-нин шифаһи имтаһанларда суалларч вер-дикләри шүүрлү, долгун чаваблары илә мүәллимлеринин башыны учалдырлар.

Мәкөр фәһрәһләндричи һал дејилми ки, М. Әзизбәјов адына Азәрбајҗан Нефт ве Кимја Институтунун гәүбл имтаһанларында әдәбијјатдан иһша јазан 1.140 нәфәр орта мәктәб мә'зунунун демөк олар һамысы муәввәф олмушудур? Онлардан 40 нәфә-ринин јазылы имтаһан ишинә «5», 597 нәфәринкиә исе «4» гижмет верилмишидр. Доғрулар, бу имтаһан сонунчу имтаһан өлмушдур, бәлкә дө илк имтаһанларын «сузәкчиндән» кечәнләр бураја кәдикләри-нө көрә муәввәфгигә олмушлар. Белә олса дө фәкт диггәтләјягдир. «Азәрбајҗан мәктә-би» журналы редаксиясы 1964-чү илдә али мәктәбләрдә апарылан гәүбл имтаһан-ларынын материалларына истинадән гејд едир ки, нәзәрдан кечириһән имтаһан јазы ишлеринин «хејли һиссәси кечән илк јазы ишлеринә нисбәтән даһа савадлы, мәз-мунлу ве кәјфијјәтлидр. Ваचारыг ве ил-һамлә јазылымын бә'зи иһшалар мә'зуналар-ын орта мәктәбдә әдәбијјатдан өсәслы би-

лик алдыларыны, кениш дүһјабахыһна малик олдуғларыны, Азәрбајҗан дилинин грамматика ве орфография гәјдәларыны дөриндән мәһимсәдәклерини көстәрир.

Јазы ишлеринин тәһлили сүбүт едир ки, буһларын мүәллимләри сәүдикләри мөзү-ја мүәсирлик нөгтеји-нәзәриндән јанаһма-ғы, бәдин әсәрдә иһтирак едән башлыча сү-рәтләрин даһили әләһмини ве заһири көрү-нүшүнү, еләчә дө әсәрин бәдин хуәсәсиј-јәтлерини мүстәгил олараг мүәјәһләшдирмә-ји, бурада чәрәјән едән һадисәләри дүз-күн гижмәтләндримәји јашыы баचारырлар. Бә'зиләри өз иһшаларыны елә бәдин ве орижинал шәкилдә јазмышлар ки, буһлар кичик бир бәдин әсәр кими диггәти чәлб едир»¹. Бу наилијјәтләр, һәр шейдән әввәл, ана дили ве әдәбијјат мүәллимлеринин, хуәсән бағачылармыһын фәдакарылыг ве мәһарәтлә сөрф етдикләри педагожи әмә-јин, проғраы ве дәрә китабларын кеч-мишә нисбәтән сон илләрдә хејли јашы-лашдырылчыш олмасынын, дәрсләрин тәш-кили ве тәлим үзәләрәрын нисбәтән та-кмиләшдирилмәсинини ве с. нәтичәсидир.

Ләкин тәәссүфлә е'тираф етмәлијик ки, ана дили ве әдәбијјат тәдрис мәктәбләр-имизин мүнһүм бир тисминдә, хуәсән канд јерләриндә, чох ашағы сәвијјәдәдир. Белә ки, бу мәктәбләри битирән шакирдләрин шифаһи дил мәдәнијјәти ашағы, јазылары орфография ве дүрү иһарәләринә анд сөһвләрдә долу, мәзмунча чох зәиф олур. Шакирдләрдә бәдин әсәрләрә кифајәт дәрәчәдә мараг тәрбијә едилмәмиш, она көрә дө онлар бәдин әсәрләри чох сәһни билир, әсәрләрә бәдин тәһлил вермәји баचारыр-лар ве с.

Али мәктәбләрин гәүбл имтаһанлары ај-дын көстәрир ки, орта мәктәб мә'зуналары-нын бөјүк бир тисми, хуәсән канд јерләр-индән кәһнәләр, бу вә ја дикәр әдәби «әсәрин идејасы илә мөзүсүнү, әсәрдәки бир сүрәтлә бәлә сүрәтин характеристи-касыны, бәдин әсәрин идеја-сүйәси әһәмј-јәтинин гарышдырыр, нәзмлә нәсри, һекәјә илә романы бир-бириндән фәргләндирмәји» баचारырлар.

«Азәрбајҗан мәктәби» журналынын әмөкдәшләри гәүбл имтаһанларын мате-риалларыны диггәтлә өрәнәкб бу гәнаәт кәлдиршәр ки, имтаһанларда апарылан иһ-ша јазыларда мушаһидә едилән «сөһвлә-

¹ «Азәрбајҗан мәктәби», № 12, сәһ. 10—11, 1964.

рин өксеријјәти дүрү иһарәси ве орфогра-фия сөһвләринин һесабынадыр. Иһтаһан верәнләр өз иһшаларында анчаг веркүл ве нөгтедән истифада етмишләр. Бу көстәрир ки, мә'зуналар һалә орта мәктәбдә охјуар-кән Азәрбајҗан дилинин грамматикасыны, хуәсусилә «Синтаксиси» бәһсини практик олараг мәһимсәләмишләр. Мәһз она көрә дө бә'зи мә'зуналар өз јазыларында, һәтта веркүл иһарәсини чох заман јерсиз олараг иһләтмишләр»¹.

Орта мәктәб мә'зуналарынын Азәрбајҗан дили ве әдәбијјат үзрә гејри-гәнаәтбәхш һа-зырылыға малик олдуғлары, 1964-чү илдә али мәктәб ве техникумларда гәүблүн јекун-лары һаггында Азәрбајҗан ССР Назирләр Советиндә мәсәлә музәкирә едиләркән дө гејд едилмиш ве орта мәктәбдә бүтүн фәһнләрин, о чүмүлдән ана дили ве әдә-бијјатын тәдрисинин јашылашдырмаг үчүн тәдбирләр көрмәк чидди бир вәзифә кими ирәли сүрүлмүшдур.

II

Азәрбајҗан дили ве әдәбијјат тәдрисинин гејри-гәнаәтбәхш, вәзижәтдә олмасынын сә-бәбләри нәдир? Бу сәһадә көк салмыш олан нөгәсанлары арадан галдырмаг үчүн нө етмә-лијик? Сон заманлар бу суала чаваб вер-мөк мөгәсди илә педагожи мөбүатымызда бир сүра тәклифләр ирәли сүрүлмүшдур.

Мәсәлә, «Азәрбајҗан мәктәби» журналы-нда (№ 4, 1964) музәкирә тәрғиглә дәрч едилмиш «Азәрбајҗан дили тәдрисинин бә'-зи мәсәләләринә даир» башлыгылы мәғәлә-синдә филологик елмләр наһизәди Е. М. Әлибәјзадә јолдаш ана дили тәдрисинин мәктәбләримиздә гејри-гәнаәтбәхш олдуғу-ну гејд етмәклә ону јашылашдырмаг үчүн бир неча муәһизә сөјләмишидр. Бу му-ләһизәләр бәрәсиндә ашағыда данышча-ғыг, ләкин бурада ону демәклә кифајәтлән-мөк истајирик ки, мүәллим ана дили дәр-сләринин ашағы сәвијјәдә тәшкил едилмәси-нин мүнһүм сәбәбләриндән бирини грамма-тика дәрсләринин чанлы дили, дилин ма-һијјәтинин өрәтмәк үзрә апарылмасы лазым олан мөһгәләләрә јөл вермәмәсиндә кө-рүр, дил дәрсләриндә әдәби тәһлилин дө зәруријјатини, үстүсүјјат дәрсләринин дө вәачијјатини гејд едир»².

Е. М. Әлибәјзадәнин сәсино сәс верән әғәбијјат муаллими К. Кәримов (Иһишли

рајону) «Јуксәк нитг мәдәнијјәтинә ијә-ләһмәк күнүн мүнһүм тәһзилдир» адылы мә-ғәләсиндә үстүсүјјатини мәктәбләримиздә тәдрисини тәһзил едән тақлифә тәрәфдәр чыхыр ве буну зәруријјатини чохлу ми-сал ве дәлилләрлә сүбүт етмәјә чалымышр»³.

Азәрбајҗан дили тәдрисинин кәјфијјәти-ли јашылашдырмаг үчүн бир сүра баш-ға журнал мөғәләләринин дө дәрч едил-дијини ве буһларда хејли фәјдалы тәк-лифләр ирәли сүрүлүјүнү гејд етмәлијик. Мәсәлә о гәүбл мүнһүм ве актуалдыр ки, «Азәрбајҗан муәллимин» гәзети дө бу бәрә-дә сон заманлар музәкирә тәшкил етмиш-дир. «Јуксәк савад ве зәһкин нитг мәдә-нијјәти уғрунда»² башлыгылы мәғәләсиндә проф. А. С. Абдуллајев (В. И. Ленин ады-на АИФ) орта мәктәб мә'зуналарынын нитг мәдәнијјәти ве савадындакы чох бөјүк кө-сирләри көстәрмәклә, бунун бир сүра сә-бә'ри олдуғуна иһарә едир ве бө сәбәб-ләрдән икисини өсәс туттур: грамматика дәрсләринин мәктәбләримиздә јарыггаз тәрғиси ве үстүсүјјат тәдрисинә әсәл јер верилмәсинини гејд едир; икинчи тәрәф-дән Азәрбајҗан дилинин һазыркы орфогра-фиясында бурахылымы нөгәсанлардан бир чох мисаллар кәтирәрәк муәллим јазыр ки, савадын мәктәбләрдә ашағы сәвијјәдә олмасынын «бир сәбәб дө һазыркы ор-фографиямызда олан ве шакирдләр һәр дөфә чыхылмаз вәзижәтә салан бә'зи сөз-ләрин јазылышындакы долашыгтыгларла өлгәдәрләр»³.

Проф. А. Абдуллајевин мәғәләси мунаси-бәти илә «Азәрбајҗан муәллимин» гәзети сә-һиләләриндә бир сүра мәғәләләр дәрч едилмишидр. Бу мәғәләләрин мүәллимлери —алим ве муәллимләр, ана дили ве әдә-бијјат тәдрисиндә олан нөгәсанлар һәрә бир шәкилдә гејд едир ве кәсирләри ара-дан галдырмаг үчүн өз тақлифләрини ирә-ли сүрүрләр. Мәсәлә, досәнт Ч. Әһмәдов (Ч.Пин) «Шакирдләрин тәфәккүрүнү ве нитгини иһкишәф етирмәли» башлыгылы мәғәләсиндә проф. Абдуллајевин рәји илә разылашыр ве әләвә олараг көстәрир ки, савад сәвијјәсинин мәктәбләрдә ашағы олмасынын сәбәбини дил дәрсләринин чох заман формадан мәзмунча доғру јөнәдлән-мәсиндә ахтармалылыг. Ч. Әһмәдов дил дәрсләринин формадан мәзмунча доғру јө-

¹ Јенә орада, № 9, сәһ. 71, 1964.

² Б... «Азәрбајҗан муәллимин», 1 окт-јабр 1964.

³ Јенә орада.

нәлән мұәллим вә методистләри тәғтид едир, апардығы експериментин нәтиҗәләри, нә, хуҗәсән марксизм нәзәријәсине исти- нәдән җазыр ки: «Ана дили дәрсләрини формализмдән гуртармаг, шакирдләрин тә- фәккуруну вә нигитини истәзилән шәкил- дән инкишаф етдирмәк үчүн ифаде едил- чәк фикри мәнмәсәтмә, бунун озунәмү- вағир форма ила ифадәсинә ејни дәрәчәдә диггәт еттирмәк, шакирдин фәаллијәтини мәзәмунундан формәја доғру јөнәлтмәк ла- зымдыр».¹

Ч. Әмәдовун фикрини дүзләјүнә шү- бһә жохур. Лакин онун дедикләрини ифа- дә нәтеји-нәзәриндән бир гәдәр сәдәләш- дирәчәк олсаг, белә баша дүшмәлијик: дил дәрсләрини мөктәбләриниңдә бөјүк нөг- санлардан бири ондан ибарәтдир ки, биз шакирдлари чалы дил үзәриндә кифа- јәт дәрәчәдә ишләтмәдән онлары дилин гадја-ғануналары үзәриндә чалышдырырг, даһа сәдә дејәчәк олсаг, нигт үчүн лазыми сөз еһтијатына малик олмадан, сөзләрини нигтдә нә чүр дејнишмәсиндән данышырг, дил дәрсиндә дилин өзүнү өјртмәдән да- һа чох дилин гадјааларыны өјрәдирки.

Дил-әдәбијат мұәллимләриндән Ә. На- ғыбаева вә Г. Нүсәнов (Бақы шәһәри, 117 нөмрәли мөктәб) «Чалышмалара кениш јер верилмәсидир»² адлы мәгаләләриндә әсас нөгсанни дил үзрә дәрәс китабларынын гү- сурлу олмасында көрүр, V—VIII синифла- рын програм вә дәрәс китабларынын тәк- милләшдирилмәсини тәклиф едирләр. Биз бурада ана дилинин тәдриси илә әләгәдәр олан бүтүн мәгаләләри көстәрмәк фик- риндә дејилик. Мүзакирә мәсәди илә дәрч едилән бу мәгаләләрини јада салмагла ону гејд етмәк естәјирик ки, «Азәрбајҗан мөк- тәби» журналы вә «Азәрбајҗан мұәлли- ми» гәзетинин бу тәшәббусу аңғар разы- лыг һисси илә гарышала биләр. Мүзакирә көстәрир ки, ана дили вә әдәбијат тәд- рисиндә олан бөјүк нөгсанлар мұәллим вә алымләриниңи чох наһаһәт едир, онлар өз гүмәтили тәклифләри илә мәсәләнни дүз- күн һәллини чалыштырлар. Бурада тәвәссуф едилчәк чәһәт ондан ибарәтдир ки, мүза- кирә дәр чәрчивәдә кетмәсә дә, ана дили вә әдәбијат тәдрисинин бир сыра дикрә мұһүм вә һәлләдичи мәсәләләринә тохун- мур, бәзиләринә тохунса да «нә етмәк

лазымдыр» суалына чаваб вермир. Мәсә- лән, мүзакирәләрдә нә ибтидан синифла- рын ана дили програм вә дәрәсликләринә тохунмушлар, нә дә орта мөктәбләрини јухары синифлориндә әдәбијат тәдрисинин мәсә- ләрини јада салыныр. Белә чыхыр ки, бу мәсәләләри биз чохдан һәлл етмишик. һал- буки бурада да чидлијәтлә көтүр-гөј ед- илчәк мәсәләләриниң аз дејилдир. һәмкин мәсәләләри дә һәлл етмәдән бу сәһәдә мәс- сәдә там наил олмаг мүмкүн дејилдир. Ана дили вә әдәбијат тәдрисини әсәсли сү- рәтдә јакшылашдырмаг бир чох мәсәләләр- лә әләгәдәр. Бир мәгаләдә онларын һәмсиниңи оһатә етмәк вә лазыми сәвијә- дә ишығландырмаг, шүбһәсиз, мүмкүн ол- мадығындан, бурада үмүми педагогика нәтеји-нәзәриндән һәмкин фәиләрини тәдриси илә сых әләгәдәр олан бир нечә мәсәл- әтрафында дајаначағыг.

III

Азәрбајҗан дили вә әдәбијат үзрә про- грам вә дәрәс китабларыны тәкмилләшдир- мән һағында. Бу фәиләр үзрә програм тәртиб етмәк вә дәрәс китаблары јазыб ја- ратмаг вәчиб олдуғу киими, һәм дә мурәк- кәб мәсәләдир. Шүбһәсиз, бу ишдә дә рес- публиканыңда гүмәтили тәчүбә топлан- мышдыр. Бу тәчүбә, һәмчинин рус мөк- тәбләринини, гардаш мүттәғи республика мөктәбләринини әләгәдәр мүсәбәт тәчүбәси- нә истинад едәрәк нәзәрлијини тәдрис-мө- тодика шөһәси вә «Маариф» нәшријаты Азәрбајҗан дили вә әдәбијаты үзрә 29 ад- да орижинал дәрәс китабы јаздырыб јүз минләрлә нүсхә тиражла бурахмышлар. Мөктәбләриниңдә истифаде едилмәкдә олан һәмкин дәрәс китаблары 5 ил бундан әввәл- ки китаблара нисбәтән елми чәһәтдән да- һа мәзәмунлу, идејача даһа саф, методик чәһәтдән даһа дүзкүн гурулаш, хариҗи көрүнүшү вә тәртибәти етибары илә да- һа јарашығлыдыр. Бүтүн бунарла бәрә- бир Азәрбајҗан дили вә әдәбијат тәдриси үзрә дәрәс китаблары нәшри проблемини һәлл едилмиш һесаб етмәкдә вәсасымыз жохур. Етираф етмәк лазымдыр ки, ана дили вә әдәбијат тәдриси сәһәсиндәки чид- ли гүсурларын бир сәбәбини дә дәрәс китабларынын тәкмилләшдирилмәсә мөһтәҗ олмасында ахтармалығ. Орта мөктәбләр- дә тәлим мүддәтинин 11 илән 10 илә кечирилмәси илә әләгәдәр оларат тәлим материалынын синифләр арасында јенидән бөлүшдүрүлмәси зәрурәти јараныш вә үмүмијәтлә програм вә дәрәс китабларыны

елмини мүасир тәләбләри сәвијәсинә үғуру бир шәкилдә тәртиб етмәк вәчиб мәсәлә киими гарышја гојулушду. Гарышдакы 5—6 ил әрзиндә биз бу мұһүм вә чох му- рәккәб вәзифәнин һәллини баша чатдыр- малы, мөктәбләримизи даһа мүкәммәл про- грам вә дәрәсликләрдә тәлим етмәлијик. Мәһз она көрә дә инди програм вә дәрә- сликләриниңин нә киими чидли гүсурлары олдуғуну, онлары нә чүр арадан галдыр- маг лазым кәлдијини ачыг бир сүрәтдә му- закирә етмәлијик.

Биз бурада ана дили вә әдәбијат про- граммынын вә дәрәсликләринин тәртиби принципләрини ишығландырмағы гарыш- мызда вәзифә гојмуруг. Бу, әләгәдәр мұ- тәхәссисләрин ишидир. Биз аңғар програм вә дәрәсликләрдә бурахылан вә принцип- ал характер дашыјан гүсурлар вә бу гү- сурлары арадан галдырмаг тәдбирләри үз- риндә дајаначағыг.

I—IX синифләриниң ана дили үзрә про- грам вә дәрәсликләрдән башлајаг. Бурада иса тәбидир ки, әввәлчә I синфин «Әлиф- ба»¹ вә «Ана дили»² дәрәсликләриндән сөй- бәт ачмаг лазым кәләчәдир.

Шакирдин охумаға башладығы бу илк дәрәсликләри нә дәрәчәдә әһәмијәти ол- дуғуну демәк олар ки, билмәјән жохур. Бу илк дәрәсликләрдә дәрч едилән һәр бир сөзүн вә шәклин, мүбәлиғсиз демәк олар ки, шакирдә мұәјән тә'сир и вардыр. Ша- кирдин мөһкәм оху вә јазы вәрдишләри илә силәһландырылмасы мұәјән мә'нада һәмкин дәрәсликләри кәјфијәтиндән асы- лыдыр. Чүнки мәһз бу дәрәсликләр савадын тәмәлини гојур. Мәһз она көрә дә «Әлиф- ба» вә әлифбадан сонраки «Ана дили» ки- табларынын тәртибнә биз ајрыча гајығы илә јанашмалығ.

Тәвәссуфлә демәлијик ки, I синфин бу мұһүм дәрәсликләри сон илләрдә кәјли јак- шылашдырмышса да, истәзилән сәвијә- јә галдырыла билмәмишдир. Она көрә дә мүдәлифләр бу китабларын үзәриндә даһа чидлијәтлә ишләјиб онлары мүасир дөрүн вә елмин тәләбләри сәвијәсинә галдырма- лыдырлар. Бунарларын нөгсанлары нә- дир? «Әлифба» вә «Ана дили»-ниң ән бө- јүк гүсуруну биз онларын тәлим матери- алы илә һәддән артыг үкләниш олмасын- да, верилән тәлим материалынын иса чох

заман сонук олмасында, шакирд гәлбинә тә'с- ир едәчәк шәкилдә олмасында көрүрүк. Һәлә 1930-чу илдә «Бизә нә киими дәрәслик лазымдыр» мөвзусунда етдији мө'рузәдә Н. К. Кругскаја һағлы оларат дејиди: «Дәрәсликдә лүзүмсуз вә артыг сөзләрә јер- вермәк олмәз. Әлифба китабларымызда чох заман: «Нахом пахал, маша шила» киими чүмләләрә јер верилдир. Бунарла еһтијаҗ- вармыр? Бүтүн булар артыгдир, белә чүм- ләләр шакирдләрдә фикир ојатмыр. Ки- табларда елә һекајәләр дәрч едилдир ки, онлары шакирд охујур вә онуна иш би- тир, шакирдин хәтириндә һеч бир шәј гал- мыр».¹ Әкәр биз бу һағлы педагожи тәлә- би «Әлифба» вә «Ана дили» дәрәсликләри- ндә јеринә јетиримиш олсадығ, шүбһәсиз, бу китаблар индики сәвијәтинә нисбәтән даһа јакшы көрүнәдир.

Мәкәр «Әлифба» дәрәслијиниң «Ана ала- ма алыр» типли чүмләләрлә долу олмасы јухарыда гејд едилән нөгсанни һәлә инди дә тәкрар едилмәсини көстәрмири? Мә'на вә мәзәун етибары илә шакирдә тә'сир едә билмәјән чүмлә вә сөзләрдә «Әлифба»- нын долдурулмасыны вә белә мәти һеса- бына онун һәмчинин иширидилмәсини биз һеч дә јакшы кәјфијәт һесаб едә билми- рик. Шакирдин өз мә'нәви һәјәтиңдә иа бураха билмәјән мәти охумасы һеч бир заман савад тә'лимини кәјфијәтлән бир сүрәтдә баша чатдыра билмәз. «Әлифба»да дәрч едилән бир сыра һекајәләр буна чалы- мысалдыр. Мәсәлән, мұәллифләрин өзләри тәрәфиндән тәртиб едилән вә шакирдин руһуна һеч бир гидә верә билмәјән «Көрпү» (сәһ. 68), «Дәниз» (сәһ. 89), «Чинкизин арзулары» (сәһ. 71), «Гар- ыдакы» (сәһ. 78), «Шәһәр» (сәһ. 14) вә с. киими һекајәләр охутдуға шакирдә тә'с- ир көстәрмәк олармы? Белә мәти шакир- ди өзүнә чәк едә билмәз. Әкәр јакшы- сыны талмаг мүмкүн дејилдирсә, һеч он- лары «Әлифба»да вермәјән дә мә'насы жо- хур. Биз бурада башга бир чәһәти дә гејд етмәк билмирик. Н. К. Кругскаја һәлә о заман «Әлифба» дәрәслији јазанлары кәс- кин тәғтид едир вә дејидир ки, бу илк китаба јени сөзләри салмаг лазым дејил- дир. Чүнки јеничә савад өјрәнән ушағы чотин сөзләри охумаға вә јазмаға вадәр етмәјән мә'насы жохур. Бу јени сөзләр вә мәфһумлар һағында биринчи синфин тә-

¹ «Азәрбајҗан мұәллими», 4 октјабр 1964.

² «Азәрбајҗан мұәллими», 5 нојабр 1964.

¹ Ј. Зейналов, Ј. Кәримов, З. Садыгова, «Әлифба», Бақы, 1963.

² М. Һәмзәев, Ш. Әлизада, С. Микајы- лова, «Ана дили», Бақы, 1964.

¹ Н. К. Кругскаја, Педагожи әсәрләри. 3-чү чилд, сәһ. 411, 1959.

кирдлери илэ сөһбөт апармаг олар во ла-зымдыр, лакин онлары «Элифба»ја дахил етмәје еһиҗа жоҳдур. Тәссүфла демәли-жик ки, бу хәтә да бизни «Элифба» дәр-лиҗиндә көк салмышдыр. Мәсәлән, «Кос-монавтлар» (сәһ. 92), «Тәјјарә» (сәһ. 75), «Сүһ уғрунда» (сәһ. 91), «Данышыр Ба-қы» кими мөһүмлары биринчи синфин дәрслиҗи салмаса, булар хаггында әкәр лазымдырса шакирдләрлә сөһбәт едилсә мә-кәр бөјүк хәтә баш верәр? Белә мәтнин механики сурәтдә охунушу һеч дә элиф-ба тә'лиминин кејфијәтини јахшылаиди-ра билмәз. Биринчи синфин «Ана дили» дәрслиҗи, тә'лим материалы илэ јүкләнмиш олмасы во тә'лим материалынын бәдиһи чәһәтдән сөнүк олмасы чәһәтчә даһа чоғ-гејри-гәһәтбөхш вәзијәтдәдир. Азәрбај-җан мәктәбләринин биринчи синфи үчүн тәртиб едилмиш «Ана дили» дәрслиҗи рус мәктәбләринин биринчи синфи үчүн нәшр едилмиш «Роднаја реч»¹ китабына бән-зәдилмишдир. «Ана дили»ни тәртибат-планы «Роднаја реч» китабынын пла-нындан әхз едилмишдир. Бурада тә'лим материалы шакирдә јахын олан «Мәктәб», «Анла», «Ғыш» кими мөвзулар үзрә бир-ләшдирилмиш ва бу да педагожи тәләб нә-теји-нәзәриндән һеч бир шүбһә доғрумур. Әслиндә бу «план»и јени дејил. К. Д. Ушин-скини «Родное слово» ады оху кита-бындан көтүрүлмүш «план»дыр. Һәлә 1907-чи илгә Вақы шәһәриндә Азәрбајҗа-нын о заманкы мөшһур педагоглары М. Маһмудбөјов, С. С. Ахундов вә башгалары тәрәфиндән бу «план»дан јарадычылығла истифадә олунушудә во нәтичәдә дәр-с китабларымызын инкишафы тарихиндә чоғ-мөшһур олан «Икинчи ил» китабы јара-дылыгы ки, Азәрбајҗан дилинин тәд-рисиндә һәмни китаб мустәсна рол оја-мышдыр. Бу факты јада салмагда мәґә-димиз һәмни «план»ын тарихән сына-гдан чыхдығны көстәрмәкдән ибарәтдир. Бурада исә мәсәлә «Ана дили»ни тәрти-бат планында дејил, онун һәддән артығ јүкләнмиш олмасындадыр. Такчә ону де-мөк кијафәтдир ки, 93 сәһифәдән ибарәт олан «Ана дили» дәрслиҗиндә 108 пара-граф варыр. Бу исә о демәкдир ки, ша-кирдләрә күндә бир параграф, бә'зән да-һа чоғ дәрс верилмәлидир. Охуудуғлары ма-териалын үзриндә шакирдләр лазымынча

¹ Бах: Е. Е. Салавдова, Л. А. Карпин-скаја, Н. Н. Шепетова, «Родная речь», 1964, Москва.

чалыша билмәдикләриндән илин сонунда онлар китабын әввалиндәки мәтнин оху-магда чәтиһлик чәкирләр, савад тә'лими-ни мөһкәм билмәдән икинчи синфә көчү-рүлүрләр. Шүбһәсиздир ки, белә вәзијәт-соңрақы синифләрдә мәңғи нәтичәләр ве-рәчөк вә һәгигәтән дә верир. Бурадан чы-харылан нәтичә «Элифба» вә «Ана дили» дәрсликляринин артығ, бәдиһи чәһәтдән эә-иф, шакирдләрин гәлбнә нүфүз едә бил-мәјән, сөнүк материаллардан тәмизләмәк-дән ибарәтдир. Инкаредилмәз педагожи бир һәгигәтдир ки, мөһкәм во рован оху-вәрдишини һеч дә чоғлу мухтәлиф мәтнин сәтһи вә аз охумагла дејил, верилән мәт-нләр дәнә-дәнә охумагла, мәтн хаггында сөһбәтләр апармагла, ону нағыл етмәклә, шә'р парчаларыны мөһкәм әзәр өјрәнмәк-лә әлдә етмәк олар. Буна исә һәмни кита-бларла дәрс дәнә муәллимин аз вахты-галыр. Мәһз бу вәзијәт бизи вадар едир ки, мәктәбләримиздә савад тә'лиминин, јә'ни биринчи синфлә ана дили тә'лими-нин сәвијәсини јүксәлтмәк үчүн чидди тәдбирләр көрәк ва биринчи көвбәдә «Элифба» вә «Ана дили» китабларыны кү-нүн муәсир тәләбләрини чаваб верәчөк дәрәҗәдә тәкмилләшдирәк.

II—IV синифләрин ана дили програмы вә дәрсликляри хаггында бир гәдәр әтрафлы данышмағ лазым кәлир. Рус мәк-тәбләринин тәчрүбәли муәллимләриндән бири—Р. Волдина «Биринчи синифләр-дә кетмәк әрәфәсиндә» башлығлы мәґәләсин-дә I—IV синифләрә шакирдләрин рован оху вәрдишлери илэ сиктаһландырылмасын-ча әс фикир верилдиҗиндән шикәјәтләнерәк јазыр: «Мән бешинчи синифдә рус дили во әдәбијәтини тәдрис едирәм. Аңчағ де-мәҗимә ки, бу синифдә мәниҗ мәґдлин ән бөјүк чәтиһлик бир чоғ ушағларын, бә'-зән исә синфин јарысынын һәлә дә гира-әтини пис олмасыдыр. Бәли, онлар һи-тидан мәктәблә дәрә ил охуушлар, лакин оху техникасы јәнә дә онлардан өтрү бир мәләс оларағ галыр»¹. Кәһин биз дә ачығ-данышағ. I—IV синифләрә верилән бу ха-рактеристика мәкәр Азәрбајҗан мәктәблә-ринин чоғуна олмаса да, бөјүк бир гис-мән хас дејилми? IV синифләрә битирән шакирдләрин мүһүм бир гисми дүзүк во сүп'әтти оху техникасына һәлә мөһкәм јиҗәләнмиш олмур. Бу ғүсурун сәбәбләри

¹ «Известия» гәәти, 15 нәјабр 1964.

чоғ ола биләр, лакин шүбһәсиздир ки, һәмни сәбәбләрин мүһүмләриндән бирини I—IV синифләрин ана дили програмында вә дәрсликляриндә ахтармағ лазымдыр. I—IV синифләрин ана дили програмы-

нын ән бөјүк ғүсуруну исә биз, мухтәлиф тә'лим мәһғәләләри арасында вахтын дүзү-күн вә сәмәрәли бөлүнмәсиндә көрүрк. Вахтын бөлкүсүнә аид ашағыдакы чәд-вәлдә¹ буну ачығ көрмәк олар:

№№	Ана дилинин сәһәләри	I синиф		II синиф	III синиф	IV синиф
		Илин I јарысы	Илин II јарысы			
1	Савад тә'лими	12	—	—	—	—
2	Гираәт вә нитг инкишафы	—	6	4	5	4
3	Грамматика, јазы ғајдалары вә нитг инкишафы	—	5	3	3	4
4	Ғүснхәт	—	1	1	1	—
Ҷәми		12	12	8	9	8

¹ Бах: Сәккизиллик мәктәб программалы, I—IV синифләр үчүн, Вақы, 1964. сәһ. 4.

Әввәлән, ғүснхәт дәрслерини ајрыҗа ве-рилмәсини һеч дә мәґсәдәјүғүн һесаб ет-мәк олмәз. Мәктәб ишләри тәчрүбәсиндә ғүснхәт мәһғәләләри јазы дәрслери илэ бирләшдирилир. Башға чүр дә ола билмәз. Чүнки ғүснхәт үзрә муәллимин көстәриш-лери вә тәләбләри савад тә'лиминин би-ринчи күнүдән башламыш VIII синифдәк бүтүн јазы дәрслериндә өзүнә јер тутма-лыдыр. Бурада әсил мәсәлә бунда дејил, вахтын ана дилинин сәһәләри арасында дүз бөлүнмәмәсиндәдир. Чәдвәлдән көрү-дүү кими гираәтә һәфтәдә 4—5 саат верилдиҗи һалда, грамматикаја 3—4 саат ајрылыр ки, буну һеч дә дүзүкүн һесаб етмәк олмәз. Белә бөлүкүн нәтиҗәсиндә ана дили програмы грамматика үзрә тә'-лим материалы илэ һәддән артығ јүклән-миш, итидан синифләрдә грамматикадан шакирдләрә үмүм аңлашм әвәзинә, де-мәк олар ки, систематик курс верилир. Белә ки, шакирдләр грамматикаја икинчи синифдән башламагла III—IV синифләрдә ики дөфә грамматика курсуну мухтәсәр һәмчәдә кечирләр. Мәсәлән, III синифдә сөз вә онун тәрҗимәсиз 16 саат, исмә 15 саат, сифәтә 5 саат, әвәлиҗә 3 саат, фе'лә 15 саат, чүмәлә 12 саат вахт ајрылыр. IV си-нифдә бу даһа кениш төкәр едилмир.

Итидан синифләрдә ана дили тәдриси-нин башлыҗа вәзифәси шакирдләри шуур-лу, дүзүкүн оху вә јазы вәрдишлери илэ сиктаһландырмағ олуғундан, шүбһәсиз, он-

лары чанлы дилин үзриндә даһа чоғ иш-ләтмәк, гираәт үзриндә даһа чоғ чалыш-маларына, шифаһи суәл-чаваба, охуан мәтнин нағыл етмәје, шә'р парчаларыны әзәр сәјләмәје ва с. чөк јер вермәк әвә-зинә, әсәс диггәт грамматиканын өјрәнлә-мосинә, даһа доғрусу, тә'рифләрин әзәр-ләнмәсинә верилир. Нөгәсанларымызын бө-јүк бир сәбабини мәһз бурада ахтармалы-ығ. Програмын бө бөјүк нөгәсаны һәм дә онунла нәтиҗәләнир ки, јазы дәрслеринә олдуғча аз вахт галыр, јазы дәрслери грамматика мәһғәләләри ичәрисиндә «әри-јир, итир», бу исә шакирдләрә мөһкәм јазы вәрдиши јарәтмағ имканыны азал-дыр, мөһудлашдырыр. Нөгәсан төкчә бу-ларда дејил, һәм дә онда өзүнү көстәрир ки, ана дили тәдриси вәлид бир процес олмәк әвәзинә, гираәт вә нитг инкишафы —грамматика, јазы ғајдалары вә нитг инкишафы дејә бир-бириндән тәчрид еди-лмиш ики чүр мәһғәләјә ајрылыр. Нәтичәдә грамматика дәрслериндә алдығы мә'лу-маты шакирд, гираәт дәрслери илэ бағла-ја билтир, формализм исә елә бурадан көк салмаға башлајыр.

Программа гираәт вә грамматика мате-риаллары ајрыҗа верилир ки, бу да ана дили үзрә билиҗни һәчмини муәјдәнләш-дирмәк үчүн зәруридир. Ләкин материал-лып программа бу чүр верилмәсн гираәт вә грамматика дәрслеринин итидан си-нифләрдә бир-бириндән тәчрид едилмәси-

ни есла шертлөндирми. Иш о јерә кәлиб чыгар ки, иштида синифләрин һәр бири үчүн ана дилиндән ики мұхтәлиф дәрслик нәшр едикис. Олардан бири «Ана дили»¹, икинчис исе «Азәрбајҗан дили»² адланыр.

Белә ки, «Ана дили» дәрсликлериндә гираәт материаллары, «Азәрбајҗан дили» дәрсликлериндә исе грамматика материаллары верилыр. Фикриничә, буна есла ештиҗаюхдур ва бу, һеч бир педагожи есасларә иштинад етмир. «Азәрбајҗан дили» дәрсликлеринин һәр үчү, демәк олар ки, ејин планла төртиб едилмишдир. һәр параграфда әввәлчә әләгәли мәтн—һекаја ва ја шер парчасы, сонра тапшырылар ва грамматик аңлаышлар верилыр. Әкәр дәрсликтин бу чүр төртиб едилмәси мәғсәдәјүгүндурса, нә үчүн «Ана дили» дәрсликларын бу чүр төртиб етмәјәк? Бу ки, педагожи чәһәтдән даһа чох мәһәтәли оларды: вахта гәнаәт едиләрди, шакирдләрин оху ва јазы материалы үзәриндә даһа чох ишләмәк имканы артарды, олар грамматика ва јазы гәјдәларын даһа јакшы өјрәндикләри гираәт материалы үзәриндә кечәрдиләр. Бу мүһәһизәләрдән: «Иштида синифләр үчүн ана дилиндән ики паралел дәрс китабы әвәзинә бир дәрс китабы төртиб етмәк мәғсәдә даһа чох үйүн олмасы?»—суалы доғур. Бу бунә мүсәбәт чаваб вермәк фикриндәјик, бу шәртлә ки, һәммин ваһид дәрсликдә ана дилинин мұхтәлиф сәһәләри үчүн лазым олан тәлим материалы шакирдин јаш хусусијәтләри ва ана дили тәдрисинин вәзифәләри нәгтејинәзәриндән даһа дүзкүн мүәјјәләшдирилмиш олсун. Ана дили үзәрә бу ики паралел дәрсликтин бирләшдирилмәси һәм дә бизә «Ана дили» дәрсликтинә гираәт үчүн даһа кәјфијәтлӣ, бәдин, мәзмүн ва дил чәһәтдән даһа јакшы материал даһил етмәјә, «Ана дили» китабында олан сонук, мәзмунсуз, шакирдләри һәддән артыҗа јүкләјән материаллардан јаха гуртармаға имкан верәрдик. Индики «Ана дили» дәрсликлеринин (хусусән III синиф үчүн) ән бөјүк нөгсанларындән бирини дә биз мәнз бунә:

1. Ә. Гарабагы, Ш. Агајев, Н. Абдуллајев, «Ана дили». II синиф үчүн; Җ. Ширван, Н. Казымов, А. Гулијев, Ч. Чәбәрәлијәли, «Ана дили» III синиф үчүн, Бақы, 1964; М. Рәзгулузада, Ч. Әһмәдов, «Ана дили», IV синиф үчүн, Бақы, 1964.

2. Ә. М. Гафарлы, «Азәрбајҗан дили», II синиф үчүн, 1964; Р. Рүстәмов, «Азәрбајҗан дили», III синиф үчүн, Бақы, 1964; Ә. Әфәндијев, «Азәрбајҗан дили», IV синиф үчүн, Бақы, 1964.

да, тәлим материалы илә һәддән артыҗа јүкләниш олмасында көрүрүк. Иш о јерә кәлиб чатыр ки, програмда верилдији үчүн мүәллим «Ана дили» дәрсликлериндәки параграфларын һамасынн шакирдләрә охутмағ мәбүријәтиндә галыр, әслиндә исе охутмағ дейил, бу параграфларын чохуну шакирдләрә «кәстәрмәклә» кифәјәтләнир; белә бир һал исе һеч дә јакшы нәтиҗәјә кәтириб чыхара билмәз. Мәсәлә тәкчә бу китаблары бирләшдирмәкдә дейил, һәм дә ана дили программасы есасы сүрәтә јенидән төртиб етмәкдәдир.

Биз бу рәјә кәлирик ки, иштида синифләрдә әсас дигәти оху, јазы ва шифаһи дил чалышмалары үзәриндә мәркәзләшдирмәлијик, грамматикадан аңгач үмүми аңлаышлар гираәтлә әләгәдәр оларар III синифдәк верилмәлидир, чүнки јакшы кәләчәкдә кечәчәјимиз јени тәдрис планларында грамматиканын систематик курсуна IV синифдән башламағ нәзәрдә тутулур. Биз истәрдики ки, бүтүн бу тәклифләр һагғында мүәллим ва мүәллифләримиз, алим ва нәшријәт ишчиләримиз өз фикирләрини сәјәсләндир.

IV

V—VIII синифләрин ана дили ва әдәбијәт программалары ва дәрсликләринә кечәк. Етираф етмәлијик ки, бу програм ва дәрс китабларында да есасы сүрәтә јенидән төртиб едилмәсинә ештиҗақ вардыр. Сон заманларда педагожи мәтбуатда кәдән музакирәләрин әсас һәдәфи елә бунлардыр. Буну исе тәсәдүфи һесаб етмәк олмәз, чүнки V—VIII синифләрдә ана дилинин тәдриси дә демәк олар ки, гәјригәнаәтбәхш вәзијәттәдир.

РСФСР Педагожи Емләр Академическанын һәгиги үзүв А. М. Арсејев јолдаш «Сәккизиллик мәктәбләрдә төһсилин мәзмуну һагғында» башлығы мәғәлисиндә рус дили үзәр програмдан данышарар гәјд едик ки, бу програм тәдрисчән грамматиканын формал тәлиминдән иштина етдијини ва шакирдләрин нитгини кишишәф етдиријә мәркәзи мәсәлә ки ми гәјдугуну идиә едирсә дә әслиндә кәһнә вәзијәти мүдәфиә етмәкдир. Нәтиҗәдә «Күја шакирдләрин шифаһи ва јазылы нитгинә тәтиб етмәк мәғсәди илә тәриф ва гәјдәларын әзбәрләмәсинә сәрф едилән чохлу мәһәһизә чалышмалар рус дилини өјрәнмәјә верилән вахтың чохуну тутумшудур»¹.

1 «Советская педагогика», № 5, сәһ. 53, 1964.

Бу нәгтејинәзәрдән Азәрбајҗан дилинин V—VIII синифләр үзәр программасы ва грамматика китабларынын кәздән кечирәк.

Профессор А. С. Абдуллајев һәлә 1963-чү илә јазырды ки, «һазырда мәктәбләриндә грамматика ва орфография тәлиминә верилмиш чохлу дәрс сааты, програм ва дәрсликләрдәки материалларын ағырлығы нитг мәдәнијәтинә өлдүрүчү зәрба вурур. Шакирд чох заман тамамилә мәһәһизә ва лазымсыз олан јүзләрлә гәјдәны әзбәрләмәјә мәбүр олур. Јахүд програм ва дәрсликләрдә фонетика, морфология, синтаксис әйд елә јерләр вардыр ки, булар шакирдин билик сәвијәси үчүн ағырдыр, һәм дә онларын кәләчәк һәјәтинда бу бәһсләрин о гәдәр дә практик әһәмијәти јохдур»¹.

Демәлијик ки, профессор А. Абдуллајев Азәрбајҗан дилинин тәдрисинә әйд бу фикрини бир сыра бәшгә мәғәләләриндә дә дәнә-дәнә јазмышдыр.

Јухарыда адыны чәкдијимиз Е. М. Әлибәјзада јолдаш сәккизиллик мәктәбләринә ана дили программасынн һагы оларар тәһтиј едик ва јазыр ки: «Бу програмларда саатларын чоху грамматик категорияларын кечилмәсинә, грамматиканын гануяларын өјрәнмәјә ва с. ағырлышдыр. Бунунда да грамматиканын гануяларын чаплы дилин өјрәнилмәси вәзифәсини арха планә чәкмишдир. Мәсәлән, VII ва VIII синифләр үчүн нәзәрдә тутулмуш саатларын тәхминән јарысы сәдә ва мүрәккәб чүмләләр, гәланы да V—VIII синифләрдә кечиләләрини—јенә дә әсәсән нитг һисәләри ва грамматик гәјдәларын тоқтарына верилир... Беләликлә, сәккизиллик ва орта мәктәбләрдә ана дилинин тәдриси әсәсән грамматиканын гануяларынын формал шәкилдә өјрәнмәклә (бәзән исе механики әзбәрләмәклә) бәшә чатыш олур»². Е. М. Әлибәјзада ана дилинин тәдрисиндә әмәлә кәһнәш бу вәзијәтдән чыхмағ үчүн јухарыда дейилдији ки ми бир сыра тәклифләр ирәли сүрүр. О, мәктәбләримиздә грамматик гануяларын формал өјрәнилмәсинә устунауқ верилмәсини дилчилик елминин нөгсанлары илә изаһ едәрәк јазыр

1 «Азәрбајҗан мәктәби» журналына әләвә—«Азәрбајҗан дили ва әдәбијәт тәдриси» (Методик мәғәләләр мәчмуијәти), II бүраһылы, сәһ. 3, 1963.

2 «Азәрбајҗан мәктәби», № 4, сәһ. 45—46, 1964.

ки, Азәрбајҗан дилинин тәдрисик V—VIII синифләрдә јакшылашдырмағ үчүн «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы» дәрсликтини ора-бурасынн дәјишдириб тәкдир-тәкдир һәр ил нәшр етмәклә иш битмир. Бу мәғсәдә әсасы тәдбирләр көрмәк лазымдыр. Бу тәдбирләр чүмләсиндән о, «програмларда чидди дөјишмәликләр» етмијә, програмда грамматик тәһлилә бәрәбәр бәдин тәһлилә дә вахт ајырмағы, үсәлијәтә јер верилмәсини лазым билир.

Алимләримизин V—VIII синифләрин грамматика дәрсликләри һагғында ирәли сүрүлүкләри бу чүр фикирләр бир сыра мәктәб мүәллимләри дә өз мәғәләләриндә мүдәфиә едик, сәккизиллик мәктәбләримизин ана дили программасы ва грамматика дәрсликләрини јенидән төртиб етмәк зәруријәтиндән данышырлар. Бүтүн булар кәстәрип ки, јухарыда адыны чәкдијимиз А. М. Арсејев јолдашын грамматика тәдрисиндә рус мәктәбләри һагғында чыхардығы нәтиҗә ејин бизим мәктәбләрдә дә аидир. Бизим мәктәбләрдә дә грамматиканын тәдриси чанлы дилдән мүәјјән мәһәһизә ајрымлыш формал шәкил алмышдыр. Шакирдләрә Азәрбајҗан дили өјрәнмәк әләзинә, биз аңгач оңун гануи ва гәјдәларын әзбәрләдирик, бу исе кәһнәләримиздә нә шифаһи, нә дә јазылы нитг мәдәнијәтинин кишишәфыны тәһин едик. Чыхыш јолу нәдәдир? Шүбһәсиз, чыхыш јолу грамматика дәрсини ләгә етмәкдә дейилдир. һәр кәсә мәһәһизә ки, дилин грамматик гәјдә ва гануяларынн мүкәммәлә өјрәнмәдә, һеч бир нитг мәдәнијәтиндән данышмағ олмәз. Әсил мәсәлә бунлардыр ки, V—VIII синифләрдә (кәләчәкдә исе IV—VIII синифләрдә) ана дилинин грамматикасынн нә чүр өјрәдәк? Бурасы ајдындыр ки, һәм һазырғы ана дили программасы, һәм грамматика дәрсликләри јенидән төртиб едилмәлидир. Јакин һансы јени есасларә ва јени принципләрә көрә? Гәјдә бу суала бизим мүәллим ва әләгәдәр муһтәһәссәсләримиз отарафлы чаваб версинләр. Биз грамматика китабларын мүәллифләрини дә (проф. С. Чәфәровун, академик М. Ширәлијевин, проф. М. Нүсәјизәдәнин) бу суала чаваб верәчәкләрини кәһнәлирик.

V

Јухарыда гәјд етдијимиз мәғәләләрдә, јарамлыш вәзијәтдән чыхыш јолу ки ми бир нәчә әмәли тәклифидә дә ирәли сүрүлдүјүнү демидик. Бу тәклифләрдән икис хусусилә дигәти чәлиб едик. Олардан би-

ринчиси ана дили дөрсөтүндө үслүбүзгата кешш жер вермилеши, икинчиси исе IX—X сннфилорин тодрис планларына ана дилини элаве етмек токлифлерииндон ибареттир. Бу токлифлер наггында эвелчелден өз мунасиботиимизи билдирмек истардик. Үслүбүзгатын ана дили програмында өзүчө көркөмли жер тутмасынын ишинизде бәзү жер кәсир олдугуну гејд еден муаллим ве алимлериимизге разылашмамаг олмаз. Өкөр биз јеттишдирмекте олдуғумуз јени адамлары ээпкин шифаһи ве јазылы нигт мәдәнијетине јибәләнмиш олмасына чалышырыга, демели, о заман дил дөрсөринде үслүбүзгата кешш жер вермелидик.

данышмагы бачарсын, иттигини зәңкиләш-
дирмәгә ые сәлисләшдирмәгә чалышсын,
наил олсун. Усылубияттан нәчә төрлән мө-
сәлләснә қолиңча, шүбһәсиз, бу; хуеуси
бир мұзакыри мөвзусеудур ые мұтәхәссес-
ләримиз бунун да һаггында дүшүнмәли-
дир. Орасыны әввәлзәдән гәйд етмәк
истәрдиқ ки, услубияттын айрыча бир
фәһм киһи кечилмәснә тәкдиритин мәғсәдә
мувафиг һесаб етмәк чәтindir. О заман
јәнә дә белә бир горху төрәнәр ки, услуб-
ият Азарбајҗан дилинин дикәр сәһлә-
ридән тәҗрир олунар. Биз Азарбајҗан дил-
и тәдريسинин вәһид процесини јаратмалы-
јыр ки, орада гираат дә, грамматика дәр-
сләри дә, услубият мәшғәләләр дә, јазы
ишләри дә ые с. нәтичә етибары илә бир
мәғсәдә—јуқсәк дил мәдәнијәттин јара-
насына ые инкишарына хидмәт етсин. Га-
багчыл муәллимләримизин тәҗрибеси буна
даир зәңкиһ материал верир. Олар һатта
услубиятла программаларда айрыча јер
верилмәлиһи һалда, ана дили ые әдәбият
дәрсләри процесиндә услубиятла даир мо-
шғәләләр тәшкил едир, шакирдләрә услуб-
иятла даир дә муәјјән һазырлыр вермәгә
чалышыр ые буна наил олтурлар. Мәселән,
јухарыда адыны чәкдириснә муәллим К.
Кәримов услубияттын әһәмкјәттин, һәм-
чининки онун ана дили программасында јер
тутмадығыны бир нөгәсн киһи гәйд едорак јаз-
ыр: «Мөвчуд чәтindirлә баһмајҗар грам-
матика ые әдәбият тәҗминини мувафиг
мәһһәләләриндә, јазы тәһһили дәрсләриндә
ые олаво мәшғәләләр заманы мән шакирд-
ләрә услубиятла даир муәјјән билик ые
мәдлумат верир, оиларын јазылы ые ши-
фали иттигини услуби чәһәтән сәлисләш-
дирмәгә, зәңкиләшдирмәгә ые тәкмилләш-
тирмәгә чалышылам».¹

Муоллим Ч. Маммадов (Газыммамед ша-
һари) «Интг инкишафи гаггагга баъзи
гејдләр» адди мотласинде бу мотсәдде
дил ва әдәбијат дәрәсәринин мөһкәм әлә-
гәди кечилмәсинин зәури олдуғуну кәс-
тәрир. О јазыр: «Тәрүбә кәстәрир ки,
дил ва әдәбијат дәрәсәрин әләғәләнди-
мәдән үслүбјат үзә ки апармаг о гәдә-
дә асан ва сәмәрәли олмуру. Бу чәһәтин
нәзәрә аларам, мән, үслүбјат үчүн ары-
ча вахт верилмәсә дә, Азәрбајҗан дилиндә
муғавиф мөвзуларин тәдريس заманы үслү-
бјатә лаир ки апарылаґа. Дил ва әдә-

бийжэт дорслэрини бу нөгтөйи-нээрдэн алаг-гөндирмэк түрчүбөсіндэн данишарга, сонра о дейжр: «Нитт икиншафь нөгтөйи-нээриндін дил вэ одобжјэт дорслэрини алаг-гөндирмөји јоллары мухталфидир. Бу чүр алаг-гөндирмөлөр тэлөб едир ки, һәр кии фондон музавифи мөзүсларни төдريس ејин вахта дүшүсн. Белэ ки, грамматикадан асас бир мөзүс кечилдикдөн сонра ошуна алаг-гөндөр олан бадин асар кечилмөлидир...»¹.

Догрудуру, программаны төрттинде бууу һәр јерде көзлөмөк чөтиндир, ләкин төлөм просесинде дил өз әдәбият дәрәсәрин олағоләндирикөк үчүн јоллар ахтарып талмап мүмкүндүр. Бу исе мүәлликнин һазырлыг өз педагогик мөһәртәрин асылдыр. Мүәллим К. Көркөм өз Ч. Мәмәдовун төчрүбәси көстөрип ки, биз һәл муәлликәри етдиһиниз чөк вәзип бир мәселәни бағачыл ала дили өз әдәбият мүәллимләри һет көсдөн «ичәзә алмадан» мөһәртәтә һәјәтә кәһирмәзә һәл олурлар. Бу мүәллимләрин төчрүбәси һәм дә ошү көстөрип ки, үсүбјәти мәзә ала дилинин башга сәһәләри илә, ала дили өз әдәбият дәрәсәрин мөһким олағоләндирикөк јолд илә кәчмөк ләзһимдир.

Ана дили фəһминин орта мəkтəбин сoп синифлєрнєдє дaвaм eғдирилмaсн я тєклїднєн кєлмїлчє, əввэлчєдєн дємєлїлчє кї, бїз буну мудaфa eғтəжє асaс тaғмырығ. Əввэлєн, оnа кєрє кї, бунa тєдрїс плaнннғa дє нмкaн юхдур. Икїнчїсн, оnа кєрє кї, бїз нaлa I—VIII синифлєрдє дїкєр фєн-лєрє нїсбєтєн дaғa чox вaxт сєрф едїлєн аnа дилї дєрслєрїнєн бутун нмкaнларын-дєн ıстїфaдa едє бїлмєснмїз. I—VIII синифлєр узрє аnа дилнє верїлєн саатлар-дєн сємєрлє ıстїфaдa едїлєс, Азэрбайджaн дилї тєдрїс ғарышынaдє дурaн мєгєс-лєр мукəммєл бїр сурaдє јерїнa јетїрїлє билєр. Yчунчусу, оnа кєрє кї, ортa мək-тəбїн јухары синифнєдє кечїрилєн əлaбїят фaғлн, əкєр бїр тєрəфдєн озунун спєсїфїк вєзїфєсїнєн хїдмєт едїрсє, дїкєр тєрəфлєн шaкїрлєрдє дїл мєдєнїфїкaтїнн ıнншa-флнa, оnлaрdа дилїн «чїлaлaндїрылмaс-ына» вє с. хїдмєт едїр вє бу мєгєсaлє ıст-їфaдa олуғмєлнмїз. Јухары синифлєрдє шaкїрлєрї јенїдєн дилнн ғрaммaтїк ғaј-дa-ғaғуяларын ығрaрлaмaғa мəчбў еғ-мєкдє бїз бїр мєнa кєрмїз.

¹ «Азәрбајҹан мұәллими», 25 октябр 1964.

VI.

Бир неча сөз до орта мактабин алабиз-
 јат програмы ма даре китаблары хагын-
 јат. Бу мазалада до муойин намуналарни
 мизин олдуруну тејд етмакко беравар, до
 молики ки, бурада до керуэтосу ишпикиз
 ас дейилер. Экар мактеб маэунларынын
 бојук бир гиски, хусусен конд мактеблери
 узар, алабизат, алабизат тарихи ма назар-
 ридаси узар китапчаларда чок сэтги би-
 лије малик олдуларыны кесториларес,
 экар бир сыра маэунларымыз јухарыда
 дейилди ки, элаби асарин идејасы иле
 маэунуну, асароки бир суратла башгасы-
 ны, назамди нери ма с. гаралдырырса, бу-
 рада тегерсин тэмча муаллимде ма ону
 тедис усулларында дейил, нем до програм
 ма даре китабларынын кейфитетинде ахтар-
 малтыг.

Биз бурада этнобиблиографияны ва эла-
годар дэс китапларына рә'й вермок фик-
риндә дейлик. һәр шейән әввал, ону де-
мөк историк ки, этнобиблиограф ва этнобиблио-
тарихи дәрсләрдәңи дә мурјөн мә'нада фор-
мализмтән һалә таһамилә јахакмы гур-
тапа биязмакынн ва бунун ла сабаблар-
рыгын бирини этнобиблиограф протрпын ва дәрс
китапларынын һалә доврүн атарларләрдиң
җейтә көрә гадимсиңа хатирләләр.

Орасыны кизлэрдэ билмэрлэк ки, төчүрү-
бади әдәбият муәллимләршини бу програм-
ма дәрес китаплары һагһаһа рәзләрдә үж-
сәк деһилмәр. Бу күнләрдә Баһы мактаб-
ләрингә чалыһан төчүрүбади әдәбият му-
әллимләршини, һәгһәһини методист аһилмә-
рини назирлиғә дә'вәт әһлиһини бир груһу
илә әдәбият программы ва дәрес китаб-
лары һагһаһа сәһбәт апарыш. Сәһбәт замә-
ни онлар бир сәһлә һәһмин мөһүд дәрс-
ликләрдә иһләмәкдә муәллимләршини чох чә-
һтинликләрдә чәкликләрини геһд еһдиләр, әдә-
бият дәрсләрини истәһинән гәсәр үжсәк-
сәһбәдә гурула билмәһәһини әһәс сәһбә-
ләриниһән бирини мәһз програм ва дәрслик-
ләриниһән хейли һәһсәһли олдуғуһа көр-
дүкләрини мисәлләрлә сәһбәт чалыһдылар.

Мәсәлән, Азәрбајҹан ЕТНП-нн етмә иҹишн, педагоҹи етмәләр нәминәзә Мил Аббас Асанов јолдәш оҹ чыхышынла билдирли ки, V—VIII оҹ IX—XI синиәләр үзәр мөвчү дәрҹәләтәр програмларын әвалкиләрә нисбәтән мүјәзән үстүнлүктәкләр малик олса да, һәзә биләи тә'мин едәчәк вәзигәтләр дәрҹилдир. IX—XI синиәләр үзәр програм вә дәрәс китаблаларын тә'лим материјаллаы һәзә һәзә адытәр йүкләнишә ол-

¹ «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдريس» мәчмүәси. II бүрахылыш, сәһ. 4, 1963.

¹ «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмүәси. II бүрахылыш, сәһ. 66. 1964.

масындан бөдө едөрөк о, баглы оларак көстөрдү ки, «дәрс китаптарындагы ичмалар адабият дәрәжәлериңиз даһа чох тарих дәрәжәлериңиз хидмәт едир».

190 нөмрәли мәктәбдә чалышан әмәкдәр мұәллипләр А. Бәдәлов вә 3. Сәмадов гәйд етдиләр ки: «Һәрмәтли мұәллипләриңиз дәрәсик тәртиб едәргән әсас диггәти оғун анчаг елми чәһәтһинә верерәк, пәдагожи вә методик чәһәтләри уңурулар. Мәһз буна көрә дә адабиятдан елми-тәдғит-ғит әсәри (вә ја али мәктәб үчүн јазылмыш дәрс китаплары — М. М.) илә орта мәктәбин дәрс китаплары арасында чох аз фәрг галыр, програм вә дәрәсикләрдә әсәрләрин бәдһи тәһһийһә верилән јер чох мөһүд олу. Дәрәсикләрдә јазычыларын һөјәт вә јарадычылығына дәир верилән материаллары програмда көстөрилән 1—2 саатда кечмәк мүмкүн олуру.

Ғасымбәј Закирин, IX синфин дәрс китабында верилиш «Тарлан вә елчи» ше'риндә 89, «Кәзләјән кәс...» ше'риндә 63, С. Ә. Ширванский «Күш гыл» ше'риндә 60-а гәдәр чәтһин сөз вә ифадә олдуғу һалда, китабда бунтардан јалныз 5—10-ун мө'насы верилмишдир. Мұәллим-бу ше'рләри кечәндә сон дәрәчә ағыр вәзигәтләр гәлмәкчү. Мұәллипләр һәмчһин оғун да гәйд етдиләр ки: «IX синфдә шакирдләр «Мәһәммәд Фүзули» бәһәсидә чох чәтһилек чәһкәрләр. Шакирдләр Фүзулинин әсәрин дејил, оғун (Фүзулинин) һатғында дәрәсик мұәллипләринин вердикләри мә'луматла кифәјәтләнмәк мәбһуријәтиндә галырлар».

Азәрбајҗан ЕТНП-нин әмәкдашы, пәдагожи елмәр һәмизәли Ә. Әфәндиәдә V—VIII синифләриңиз адабият програмларына һәср едилмиш чыхышында бу програмна да тә'лим материалы илә һәддән артыг үлкәнмиш олмасыны гәйд едәрәк көстөрдү ки, јахшы оларды V—VIII синифләрдә әсас е'тибары илә совет јазычыларынын әсәрләри әрәдјәлијән, классик адабият исе чәтһин олдуғундан, јухары синифләре кечирилсин.

132 нөмрәли мәктәбин мұәллимин һөкүмә Рәзәвә адабият дәрәсикләрин V—VIII синифләрдә шакирдләрин шифаһи нигт мә'дәнијәтинин инкишафына вә оларда бәдһи зөғг ашыламаға хидмәт етмәсә вәзифәсини хатырладалағ тәәсүффә гәйд етти: «V синфин дәрәсикјиндә верилән вә әзбәрләнмәсә төвсигә едилән әсәрләрин әксәријәти бу мөгсәдә хидмәт етмәкчү. О, бу

нөгсәни арадан галдырмағ үчүн V—VIII синифләрин адабият программына чиддјә сурәтдә көздән кечирмәји вә орада «шакирдләрдә естетик зөғг ојадан әсәрләрин салынымасын» тә'лим мөгсәләт кәрдү. Мұәллипләрдән С. Мирзәев (17 нөмрәли мәктәб), Ә. Гулијев (183 нөмрәли мәктәб) өз чыхышларында адабият программы вә дәрәсикләринин бир сыра дикхәр нөгсәләры үзәриндә дајандылар.

Бу мұшавирә мөһүд дәирдә олса да оғун көстәрдү ки, тәҗчә ана дили программы вә дәрс китаплары дејил, адабият үзрә олан програм вә дәрс китаплары да чиддјә бир сурәтдә тәкмилләшдирмәји вәхт чатымишдыр.

Мұшавирә көстөрдү ки, адабият тәдғис илә әләғәдәр оларак бир сыра принципал методик мәсәләләр дә вардыр, бунлар әтрафлы мұзакирә вә һәл етмәк тә'хирәсалымаз ишләрдир. О чүмләдән, адабият тарихи курсунун һәмчһи, адабият нәзәријәсинин мәзмуну вә тәдғис системи, синифдәнхарик охунуң, бәдһи әсәрләрин мигдары вә охулдмасы гәјәләр, адабият үзрә јазы ишләринин төшкәли, адабиятдан тәрбијә мөгсәдәли, хуҗәсән естетик тәрбијә үчүн даһа фәјәдәли истифадә едилмәси, адабият үзрә синифдәнхарик тәдғирләрин кечирилмәсә вә н. а. мұәллипләр үчүн әтрафлы ишгәләндиримәздыр.

Тәәсүфф едилчәк чәһәтләрдән бири дә елә ондан ибарәтдир ки, адабият тәдғисиндә ишгәләндиримәзгә мөһтәч олан бу гәдәр мұһүм мәсәләләр олдуғу һалда, вә назирләјән әләғәдәр ше'бәләри, нә дә пәдагожи мәтбуатымыз бунларә дәмәк олар ки, тохунмүр.

VII

Азәрбајҗан дили вә адабият тәдғисин үзрә спесифик тә'лим үсуллары вә пријомлардан бачарыла истифадә етмәк тә'хирәсалымаз вәзифәдир.

Ана дили вә адабият тәдғисини кејифијәтин күнүн төлбәләри сәвјәсигә галдырмағ үчүн ән мұһүм чарәләрдән бири дә мүкәммәл тә'лим үсулларында истифадә етмәк вә дәрәсәрин кејифијәтини јахшылашдырмағын вәчиб олдуғуну исебат етмәјә еһтијаҗ ојдуру. Ким билмә ки, мәсәлан, мұхәлиф тә'лим үсулларынын тәтғиб, шакирдләрин дәрсдә зәһһи фәәлијәти тә'лим етмәк, дәрәсәрин сәмәрәли төшкәли, әјәннә вәсәлһәд, о чүмләдән мұасир техникә вәсәтләрдән бачарыла истифадә

дә етмәк вә с. тә'лим-тәрбијә вәзифәләрини дил вә адабият дәрәсәриндә әсәсли сурәтдә јеринә етирилмәсини сурәтләндирәр? Ләкин бу методик мәсәләләр бүтүн фәиләрә хәс олдуғундан бир оларда дәир дејил, дил вә адабият тәдғисинә хәс олан бир нәчә методик пријомларә охчуларын диггәтиңи чәлб етмәк истајирик. Мәһз она көрә ки, мәктәбләримиздә бу мұһүм пријомлардан истифадә едилмәсә гәри-ғәнаәт-бәхш вәзигәтләдир. Олардан бири, програмларда нәзәрдә тутулан вә дәрс китапларында әзбәр өјрәнилмәсә төвсигә едилән ше'рләрин мөһкәм бир сурәтдә әзбәр өјрәдилмәсә вә шакирдләрин ифадәли әзбәр сәјләјә билмәсини тә'лим етмәкдән ибарәтдир.

Бу пријомун ана дили вә адабият дәрәсәриндә рол вә әһәмијәтинин балкә дә билмәјән ојдуру. Ким билмә ки, ше'рин әзбәр өјрәнилмәси шакирдләрдә сәл еһтијагынын зәһһијәләшдир, оларда ше'ријәтә һәсәс вә марәғ ојадур вә инкишаф етдир, нәзмә јазылымш әсәрләри оларә сәвдир, шакирдләрин мө'нави алағыни кенишләндир, естетик зәғуну артыру вә с.? Биз ғабәҗил дил вә адабият мұәллипләринин бу методик јојдан мәһәрәтлә истифадә етмәләрини инкар етмәрик. Олар I синфдән балламыш орта мәктәбин сон синифләрдәк бу пријому тәтғиб едир вә пәдагожи бәһрәсини дә бол-бол дәрирләр. Мәсәлан, 203 нөмрәли мәктәбин (Бақы шәһәри) синиф мұәллими А. Әлијевә «Нигт инкишафатда әсас вәсигә» ады мөгәтәсиндә шакирдләрә ијтисан синифләрдән бәлә, ше'р әзбәрләнмәсини әһәмијәтиндән вә бу бәрәзә өз тәҗүбәсиндән бәдә едәрәк јазыр: «20 иллик тәҗүбәдән мәнә ачығ көстәрик ки, ибтидай синиф шакирдләринин нигт инкишафатда, оларын сәл еһтијагынын зәһһијәләшмәсигә ше'р әзбәрләнмәк бөјүк рол ојнајыр. Мәһз буна көрә дә мән дәрс дедимә шакирдләрин ше'р әзбәрләнмәләринә чиддјә фикир верир, бу ишлә мүнәтәзәм мөшғул олурам».

«Кәзәд ифачылар јетишдирәк» ады мөгәтәсиндә орта мәктәбин адабият мұәллими Ә. Ибраһимов (Күрдәстән) дәрәсәриндә дикхәр әсәрләрин пәјә мәзмунуну шакирдләрә мәнмәсәтмәккә кифәјәтләнмәлиңи, оларын Низаминин, Фүзулинин, Вагифин, С. Ә. Ширванский, М. Ә. Сабирин, С. Вүсүтү, С. Рүстәмјән дәрһи мәзмуну, кәзәд ојнағ ше'рләрини әзбәр өјрәнмәләринә

дә чиддјә фикир вердигиндән данышыр вә јазыр ки, «Бу, чох мұһүм вә вәчиб бир мәсәләдир. Нәчә ола биләр ки, јухарыда ағларын чәдғиким јазычыларын јарадычылығында данышан шакирд бу бөјүк сәз усталарын әсәрләриндән әзбәр сәјләмәсин»¹. Дил-адабият мұәллими З. Сүләймәновә исе (Бақы, 56 нөмрәли мәктәб) јазыр ки, мән дикхәр әсәрләрдә јанашы, ушғаларә мұхәлиф нәср әсәрләриндән парчалар, монолоғлар әзбәрләнмәккә дә чиддјә фикир верирәм. Тәҗүбә көстәрик ки, бу вә ја дикхәр әсәрин дәрһиндән мәнмәсәтмәсиндә, әјрә-әјрә характерләриңиз ачытмәсиндә әзбәрләнмиш һәмһин парча вә монолоғ бөјүк рол ојнајыр.

Бүтүн булар көстәрик ки, адабият дәрәсәрини даһа сәмәрәли, даһа тә'сирли етмәк үчүн бу мөшғур вә сынаныш пријомдан истифадә едән мұәллипләриңиз әдә дејилдир. Ләкин е'тирәф етмәлики ки, классик пәдагогикамын чохдан мәсәләт кәрдүју бу пријом һәлә мәктәбләримизин бөјүк бир гисмидә сәлмә мөһкәм јер тутмамышдыр. Ибтидай мәктәб програмјиндә, ана дили дәрәсикләриндә верилән ше'р парчаларын бир гисминә әзбәр өјрәнмәк тәләби ирәли сүрүлү, ләкин һәмси ше'рләри, ше'рләрдән һәмсиһи әзбәр өјрәнмәк ләзым кәдјиң көстәрилар. Она көрә дә бу тәләбин јеринә јетирилмәсә мәһз мұәллимин өз «инсафына» галыр. Нигтчәдә мұәллипләрдән бири ше'рләрин әзбәр сәјләмәсинә аз, о бири чох фикир верир, бәзиләри исе һеч бир ше'рин мөһкәм өјрәнилмәсә гәјғәсинә галырлар.

V—VIII синифләриңиз адабият програмда һәмси бәдһи әсәрләрин (нәзм) әзбәр өјрәнилмәсә көстәрик, ләкин јохла-малардан ајдын олур ки, шакирдләрин һәмси синифләрдә дә ше'р әзбәрләнмәк ифадәли охумасы чох ашағы сәвјәдәдир. Ушғаларын чоху әзбәрләнмәсә төвсигә едилән ше'рләри мөһкәм билмәк; билдикләриңиз исе ифадәли охумағы бачармыр, нәчә дејәрләр, ше'рин «гол-ғанадыны ғырырлар». Олар елә охурулар ки, на өзәри, нә дә оларды диләјәндәләр олардан бир зөғг алырлар. Бу чиддјә нөгсәнин, фикримәчә, бир нәчә сәбәби вардыр. Һәдһи сәбәбләрдән бириңи ана дили вә адабият үзрә програм вә дәрс китапларынын, јухарыда дејидиги ким, тә'лим материаллары илә һәддән артыг үлкәнмиш олмасында ахтармалыдыр. Мәһз бәлә бөјүк вәзигәт

¹ «Азәрбајҗан мұәллими». 20 декабр 1964.

¹ «Азәрбајҗан мұәллими». 20 декабр 1964.

ше'ри өйрөтмөк үчүн, хусусен өйрөнүлгөн ше'ри тез-тез төкөр өтдирмөк үчүн (бунсуз ше'ри мөһкам жадга сахламагдан өсө даянпмаг алмаз) кифајет дөрөчөдө вахт сахламага иккан верири.

Сәббөлөрдөн икинчисини мүөлөмисин өзүндө, онун назырлыгында, хусусен өзбөр өйрөнүлгөн шакирдлерден төлөб өтдиги ше'рлери мүөлөмисин өзүнүн өзбөр билиб-билмөмөсіндө ахтармалыгыг. Нәр көсө мо'лумдур ки, мүөлөмис ше'ри өзү билмөдик-дө, шакирдлериндөн дө өзбөр соруша билмөз, өзү ифадели охуја билмөсө, шакирдлерден дө буну төлөб өдө билмөз.

Нәһајет, нөгсанын үчүнчү сәббөлиги, ше'ри шакирдләр өзбөр өйрөтмөк мәсәләсини методик чөһөттөн һәлә ишләнмәш олмамасында, мүөлөмиләрә бу мәсәләдә дәр ләзими методик көстөрмәшләр верилмөмөсіндө ахтармаг ләзими. К. Д. Ушински һәлә кечән әсрин орталарында вәтөн дилини тәдрис гаджаларындан һәлә өдөрәк јазырты ки, бу мәсәләдә шакирдләрә һәм дө иһәзлы охуну тәһкилһәдә нүмунәви әдәби әсәрләрин өзбөр өйрәдмәсәсини тәһкин етмөк ләзими. Ана дили тәдрисиндә иһәзлы охуну, ше'р өзбөрлөмәгә чох бәлү тәһкил-тәрбијәви әһәмийәтәгә дөһә-дөһә гәјд едән Ушински һәм дө ону мәсләһәт көрүрдү ки, бу мәсәләдә сечикти тәһкил материалында дилин сәләһијәгә, дүзүңдү-јүнә, мәһтәбиләгә хусуси фикир верилмәлидир. Шакирдин охумасы вә өзбөрлөмәс ичүн сечилән материаллар «мәзмун ети-бары илә ушаг аһагына үгүн олмалыдыр; бәлә олмалыда онлар өз әсәс мөгсәдләринә хидмәт өдө билмәјәчәкләр, ушаглар үшүрүл сүрөтдә сөз зәһкинликләринә йәһәзләргә билмәјәчәкләр. Балкә, ушагларда онсуз да чох олан дәрк әдилмәмәш вә ја јарычыгы дәрк олунуш сөз әһтиҗатыны чохалдачагалар. Бурадан диһәр бир төлөб дө доғур: материаллар һәлә ушагта иһкин-шаф етдирилмәси мәсләһәт көрүлмәјән һиссәләр әмәлә көтөрмәмәлидир, ушагта дәррин һиссәјәтлә јарадылан сөзләрин һиссәјәтсәз сөйләмәси кими хошахәлмәз вәрдишләр иһкиншаф етдирмәмәлидир. Материаллар, нәһајет, әхләги тәрбијә көһтеји-нәзәрлан гүһмәтлән олмалыдыр...»¹

Көрүнүлү үзрә, ше'ри шакирдләрә өзбөрлөмәш вә өзбөр сөйләтмөк о гәдәр дө сәдә бир методик мәсәлә дејиллир. Тәәссуф әдирик ки, буна бахмәјарат педагожи мәт-

буатымыз бу барадә дө «ағзына су алыб» сусмагдалыр. «Азәрбајҗан дили вә әдәбијәт тәдриси» методик мәҗмүүмәзин һәлә бу мәсәләдә дәр бир мәсәлә бәлә дөрч етмәмәси буну ачыг көстөрир. Дил вә әдәбијәт тәдрисинә дәр бир әдилмәш бә'зи методик вәсәиттә һәмнә мәсәләдә тохуну-са да, мәсәләнин аһчәг әһәмийәтәгә гәјд етмәклә кифајәтләһилләр.

Мәсәләт, шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитт мәдәнијәтәни иһкиншаф етдирмәк јолларындан һәлә өдәрәк филология еһмләр һәмнәзләри Ч. Әһмәдов вә Ә. Әһәнди-зәдә јазырлар: «Мүәллим чалышмалыдыр ки, бәдин әдәбијәтдә иһләдәлән өз кәзәл бәдин ифадәләр, һикмәтлән ағалар сөзләрини, мәсәлләри, тәһәдләри, бәһәзмәтләри, бәдин тәһилләри вә с. шакирдләр лексиконларына даһил өдир бәри кәдлик-чә өз ниттләриндә иһләдә билсинләр»¹.

Мүәллимләр, ирәли сүрдүкләри бу тәһлифи һәһәтә кечирмәјән јоллары үзәриндә дајаныр, һәр шејдән әвәл, он јашмы методик тәдбир кими әсәрин ифадәли охунуна вә онун өзбөрләнмәсини, өзбөр сөйләнмәси-ни мәсләһәт көрүрдү. Охуҗа илә бир һөв шәрһләшәрәк һәм дө ону алава өдирләр ки: «Ифадәли гираәт вә өзбөр сөйләмәк шакирд-ләрин шифаһи ниттәгәни иһкиншафәна о заман тә'сир көстөрә биләр ки, ифадәли гираәт вә өзбөр сөйләмәк аһд машғәләрләр формал кечмәсин». «Бәс нә чүр кечсин?» суалына аһчәг бәлә чаваб веририләр ки: «Оху заманы (әлава еләк ки,—һәм дө өзбөр сөйләмәдә — М. М.) фәсиләдә, мәһтиги вурғуја, иһтәһәсәјә, сәһни тәһуна вә с. рияјәт етмәк шакирдләрин нитт мәдәнијәтәни иһкиншафәнда мүһүм әһәмийәтә мәликләр»².

Бу мәсләһәтләрин дүзүңдүлүгү биздә шүб-һә доғруму. Ләкин охучулар мүәллимләр-дән әдәбијәт тәдрисинә һәсәр әдилмәш вә сәһтдә гат-гат артыг мәсләһәтләр көзләмә-гә һаһыңдылар. Биз адыны чөһдәһимиз вәсәнт һаггында рә'ј вәрмәк фикриндә де-јилик, вәсәнтти биз кәм-кәсирләринә бах-мәјарат гүһмәтлән һәсәб әдирик. Бурада һәм-нә вәсәнтти мисәл көстөрмәклә мәһз ону дәмәк иһәзјәрик ки, мүтәхәссәсләримиз дө-һә-дөһә өзбөр сөйләнмәни рәтуғу гәјд ет-дикләри һәлдә, ону әтрафлы бир сүрөтдә иһләмәји вә бәләһиклә мүәллимләрә әмә-ли јарым көстөрмәји үнүдүрлар.

¹ Ч. Әһмәдов вә Ә. Әһәнди-зәдә, «V-VIII синифләрдә әдәбијәт тәдриси», сәһ. 140, Баһи, 1961.

² Јәнә орада, сәһ. 141—142.

VIII

Азәрбајҗан дили вә әдәбијәт тәдрисини әсәсли сүрөтдә јашылашдырмаг үчүн он мүһүм вәсәитләрдән бири олан синифдән-хәрич охуну мәктәбләримиздә һизмәтә сал-малы вә бундан һәртәрифә истифадә етмә-лики. Назирләрдин коллексијасы вә мүһүм мәсәләни бир мүддәт бундан әвәл әтраф-лы мұзакәри етмишләр. Мұзакәри көстәр-ди ки, әкәр мәктәбләримизин бир гисминдә синифдәнхәрич охуну тәһкили тәһим-тәрбијә иһләрини ајрымәз бир һиссәни кими тәһтиг едиләрсә, икинчи гисминдә бу иш јарытмаз вәсәјјәтдәдир. Һәлбуғи мүәл-лимләримиз арасында синифдәнхәрич оху-ғун әһәмийәтәни, дәмәк олар ки, билмә-лән јохдур. Мәсәләт, кими билмир ки, синифдәнхәрич охуну әсәсли сүрөтдә тәһкил етмәдән шакирдин үмүғи иһкинша-фаны тәһкин етмәк мүмкүн дејилдир? Кими билмир ки, бәдин мүәллимәни һәр бир ша-кирд үчүн әдәт һәһәна кечирмәдән биз онун нә шифаһи, нә дө јазылы нитт мәдә-нијәтәни иһкиншаф етдирә биләрик? Н. К. Крупскаја һәлә 1933-чү илдә шакирдләр-дин синифдәнхәрич охусундан, о чүмләдән бәдин мүәллимәсиздән, онун рәтуғдан бәһс өдөрәк дејирди: «Ушагларын мүәллимәси мәсәләсә — он мүһүм мәсәләләрдән бири-дир. Ушаг мүәллимәси ушагларын һәһәтин-дә бөјүк рөл оһајыр... Ушаглардә охунан китаб, аз гәлә бүтүн әмүр бөјү јаддан чыхмыр вә ушагларын кәләчәк иһкиншаф-на тә'сир едир. Ушаглар охуғулары ки-таблардан мүәјјән сүрөтдә дүһәлә дәрк едирләр, китаблар ушагларда мүәјјән дәр-һәһш нормаларына әмәлә кәтирир»¹.

Синифдәнхәрич охуну мәһз бәлә әһәмийәтәни нәзәрә алағар, габағчыл педаго-ғи коллективләр тәһим-тәрбијәни бу мүһүм вәсәитсиздән һәртәрифәли истифадә етмәкә чалышырлар.

Әлава етмәһик ки, республика мәк-тәбләриндә синифдәнхәрич охуну, о чүм-ләдән шакирдләрин бәдин мүәллимәсини һиз-мәтә салмаг үчүн аз иш көрүлмәһиндир. Бу мәсәләдә мәктәб китабханалары шө'бә-си илән-илә кәһнишләрин һәзрыда мәк-тәбләримиздә 5 милјон нүсхәдән чох кита-бы олан 3 милјон артыг китабхана вәр. Шөһәрләримиздә чохлу ушаг китаб-ханалары тәһкил әдилмишдир. Тәкчә Ва-

кы шөһәрндә 18 дәвләт ушаг китабхана-сы вәрдыр ки, буларда олан китаб фонду 645 миң нүсхәдән чохдур. Һәмнә китаб-ханаларын 67 милјон чох мәктәбдән оху-чу вәрдыр. Булардан әлава, 17 милјон чох шөһәр вә кәнд китабханасынчә дөмәк олар ки, һәмнәһәдә ушаг шө'бәси тәһкил едилмишдир. Бу шө'бәләр дө ша-кирдләрин синифдәнхәрич мүәллимәсиз хидмәт едир. Фәрәһләндирчи һәлдир ки, тәкчә Бикәс адына ушаг китабханасынчә (Баһи шөһәри) кәчән илә 4 милјон чох оху-чусу олмуш вә о, бир илдә ушагларә 90 милјон чох китаб вәрмишдир.

Мәктәбләримиздәки китабханаларын бир чоху да диггәтәләјиг фәәлијәт көстөрир. Мәсәләт, Баһи шөһәри 132 нөмрәли мәк-тәбин китабханасы бир илдә охучуларә 18 милјон чох китаб вәрмишдир вә с.

Биз чалышырыг ки, һәр бир мәктәбин, һәттә иһтидан мәктәбин бәлә, өз китабха-насы, һеч олмәзсә мұвафиг китабларла до-лу бир шакфы олсун. Иһди бунә бизиш тә-һкинәһмәз вәрдыр. Ләкин тәәссуфә дәмә-лијик ки, бу китаб сәрвәтиндә һәлә мәк-тәбләримизин мүһүм бир гисминдә сәмәрә-ли истифадә едилмир. Биз бунун сәббәни дө биричн нөвбәдә мүәллимләримиздә, онларын фәәлијәтәндә ахтармалыг.

Ана дили вә әдәбијәт тәдриси илә әлағәдәр олан специфик јоллар вә пријом-лар аз дејилдир. Мәкәр бүтүн синифләр-дә бу фәһләр үзрә јазы иһләринин тәһәккү-лүнү вә онлардан шакирдләрин нитт мәдә-нијәтәни иһкиншаф етдирмәк үчүн исти-фадә етмәји үнүтмағы олар? Мәкәр мөһ-кам сәвәд вәрдишләр илә шакирдләр сипаһландырмағы өзүнә башлыча вәзифә гојан јазы иһләрини бүтүн мәктәбләри-миздә программы төләбләрин сәвјәһәснә гаддырмағы јаддан чыхармағы олар? Бу-нун кими дө бу фәһләр үзрә специфик при-јомлар олан ифадәли вә иһәзлы оху вәр-дишләринин тәһкилләндирилмәси, јухары синифләрдә рефератлардан истифадә етмәк-лә шакирдләрин бәһин әсәрләр вә әлағә-дәр әдәби тәһтигдә һәсәр едлмәш әсәрләр үзәриндә мүстәғил иһләтмәк кими пријом-лардан ардычыл истифадә олунмалыдыр.

Нәһајет, биз бир мәсәлә һаггында да бир нечә сөз дәмәклә шифајәтләһилләрәк фикрин-дәјик. Бу да мәсәләләрин мәсәләси олан дил вә әдәбијәт мүәллимәси мәсәләсидир. «Мүәллим тәһим-тәрбијә иһләриндә һәл-

¹ Н. К. Крупскаја. Сечилмиш педа-гожи әсәрләри, сәһ. 664. М., 1957.

едичи гүвәдир» — дедикде инди һәр кәс буну бир аксиом киби тәбул едир. Һәр кәс үчүн адындыр ки, ана дили вә әдәбијат-тын тәдрисиндә олан наилһјәтләр, һәр шеј-дән әввәл, мүәллимин ады илә бағлыдыр, һәгсанлар исе биринчи нөвбәдә онун мү-вәффәқијәтсизлиги илә изаһ едилһјә. Мәһз ана кәрә дә ана дили вә әдәбијат мүәл-лимләринин етһјәтирилмәси, әдјәја-сијәси вә елми-педагожи чәһәздән тәкмилләшдир-илмәси, мәктәбдә дүзкүн јерләшдирилмәси вә онлар рәһбәрлигин тәһсин едилмә-си вә с. кһәтәт мәһзәндә дурмалыдыр. Биз бурада мәсәләни алһаг бирчә чәһәти-нә тохунаһагыз. О да мүәллимләрә елми-методик јардым көстөрилмәси вә бу мәс-сәдә ана дили вә әдәбијат тәдриси сәһә-синдә тәдғигат ишләрини әсәсли сурәтдә јашынлашдырмаг мәсәләсидир. Ана дили вә әдәбијат тәдриси сәһәсиндә олан һәг-санлары тәзиклә ләгә етмәји биз бирин-чи нөвбәдә мүәллимләрдән тәләб едикир. Буна етираз едән јохдур. Ләкин мүәлли-мин дә бизә, халт маарифи тәшкилатчы-ларына, алим вә методистләрә гаршыгы-лы тәләбләр вермәјә һатты вардыр. Мүәл-лимнин һатгы вардыр ки, бу чәтин вәзифә-нин һалһәндә биздән елми-методик чәһәт-дән өзүнә әсәсли јардым тәләб етсин.

Ктиграф етмәлијик ки, бу барадә мүәл-лимләрә көстөрдилмәсиз јардым һәлә чох аздыр. Доғрудур, сон 5—6 илдә дил-әдә-бијат тәдриси сәһәсинә һәср едилмәш бир сыра фәјдалы елми әсәр вә вәсәит нәшр едилмишдир. Ләкин бәјнуһуза алһаһијик ки, чәп олһуһуш вә әсәрләрин һамысы бирһәлдә, методик әдәбијатга олан еһти-јачыһызын һеч 10 фәизини дә тәһсил ет-мир. Ана дили вә әдәбијат тәдрискин ел-ми чәһәздән һәлә өрәһилмәксиз мәсәлә-рин олдуча чохдур. Мисал үчүн, савад тә-һлимнин көтүрәк. Дәјрәли «Әлифба» кыт-бы јаратмаг үчүн 7 јашлы уһагларын сөз еһтијәти өрәһилмәклидир, савад тәһли-ми үсүлу тәкмилләшдирилмәклидир вә с. Биз-зин вә кими мәсәләләри елми сурәтдә тәд-ғиг етмәһәһијик һәлә бир јана дурсун, бир-инчи синаф мүәллимләринә савад тәһ-лими үзрә һәлә јарарлы бир методик вәсәит-дә вермәһијик. Синафдәһарич бәдһи мү-

талиһни көтүрәк. Мәкәр елми чәһәздән бу мәсәләни биз һәлә едилмәш сәја бил-терикми? Јахуд, програм вә дәрс кытаблары-мызын елми експеримент јолу илә сынаг-дан кечирилмәси, габагһыл тәчрүбәнин ел-ми јолла ишыгландырылмәси вә с. кими мүһүм мәсәләләрин чидди тәдғиг едилмә-сини тәһирә салмаг олармы?

Тәвсәуф едикир ки, ана дили вә әдәби-јат тәдрисинин бу чүр мәсәләләри музакы-рәләрдә кәлһәдә галыр. Филолож елмләр һәмизәди М. Гасымов «Јазы савады вә иһтиг мәдәһијәти мүһүм мәсәләләр» ады-мәһәһәсиндә һатгы олараг јазыр:

«Азәрбајҗан дилинин тәдғигат сәһәси-ндә чалышан муһтәһәссисләр тәрәфиндән фәһ, сәдә вә мүрәккәб чүмләләр һатгы-да әслиндә бир-бирини тәһир едән чохлу мәғалә, монографич вә диссертасијалар јә-зылһышдыр. Дилчәһтерикзин бәјүк бир группу јалһыз аһры-аһры диалект вә шивә-ләрин тәдғигат илә мәшғүлдур. Ләкин һеч кәс иһтиг мәдәһијәти кими мүһүм бир мә-сәләни өрәһилмәси илә мәшғүл олмаг етмәһир. Һалбуки буна бәјүк еһтијач вар-дыр. Орта мәһтәбдә шакирдләрин иһтиг мә-дәһијәтилә иһтигәксәләри иһтин асанлаш-дырмаг үчүн биринчи нөвбәдә иһтиг мәдә-һијәти илә әлағәдәр нәзәри мәсәләләри һалт етмәк ләзһимдыр»¹.

Бу мәсәһәт әкәр бир тәрәфдән Азәр-бајҗан дилчилији үзрә чалышан алимлә-ринәһә тохуһурса, о бир тәрәфдән ана дили вә әдәбијат методикасы үзрә чалы-шан алимләринәһә дә анддыр. Биз онлар-дан чәсәрәтлә ишә киришмәји, мәктәбләр-римизин ана дили вә әдәбијат тәдриси сә-һәһәндә чәһтиксиз чәһәдләрин бәјүк мето-дик мәсәләләрин елми һалһини кәлһәһир.

Бүтүн бу мәсәләләр үзрә кениш фикир мүбәһиләси, шүбһәсиз, чох фәјдалыдыр. Белә кениш фикир мүбәһиләси Азәрбајҗан дили вә әдәбијат тәдрисинин бир сыра мүһүм мәсәләләринин һалһини асанлашды-рар, о чүмләдән, һәмһи фәнләр үзрә мәк-тәбләримиз үчүн јени програм вә дәрс кы-таблары јаратмаға кәһәк әдәр.

¹ «Азәрбајҗан мүәллими», 25 октябр 1964.

Н. КАЗЫМОВ,
педагожи елмләр һәмизәди.

ДӘРСДӘ ШАКИРДЛӘРИН БИЛИК ВӘ БАЧАРЫГ СӘВИЈЈӘСИНИ ЈҮКСӘЛТМӘК ЈОЛЛАРЫ ҺАТГЫНДА

Республикамызын бир сыра мәк-тәбләриндә Азәрбајҗан дили, рија-зијјат, физика, кимја фәнләри вә башга фәнләр үзрә апарылмыш јох-ламалар көстәрир ки, бир чох ша-кирдләрин билик вә бачарыгларында һәгсанлар вардыр. Аһры-аһры тәдрис програмларынын бәһзи мәк-тәбләрдә шакирдләр тәрәфиндән ләзһиминчә мөһим сәһилмәдәји, шүб-һәсиз ки, сәбәбсиз дејилдир. Бу, маариф ишчиләринин һамысыны дүшүндүрүр.

Бәһзи методист вә мүәллимләр бу-һун сәбәбин тәдрис програмлары-нын вә дәрсликләрин гүсүру илә изаһ етмәјә чалышырлар. Елә мето-дист вә мүәллимләр дә вардыр ки, шакирдләрин билик вә бачарыглар-ындакы кәсирләри мәктәбин мадди базасы, синафдәки шакирдләрин са-ји илә әлағәләндирирләр. Һәмһи мәсәләни шакирдләрин өзләри илә, онларда билијә олан марағын эһ-иғләмәси илә изаһ етмәјә чалышан тәк-тәк мүәллимләрә дә раст кәл-мәк олур.

Шакирдләрин билик вә бачарыг-ларында муһаһидә едилән гүсүрлар-ын сәбәбләрини арашдырмагда ди-кәр ифратчылыға дә јол верилһи. Сон вахтларда педагожи әдәбијат-да белә бир мејл вардыр ки, куја шакирдләрин билик вә бачарыглар-ындакы кәсирләр јалһыз мүәлли-мин методик ишиндәки гүсүрдән ирәли кәһир.

Сөз јох ки, һәмһи муһаһизәләрин һамысында мүәјјән һәһигәт вардыр. Доғрудан да аһры-аһры фәнләрдән програмын икинчи дәрәчәли мате-риалларла һәддән артыг јүкләнмиш

олмасы, тәләб едилән әјани вәсәит-тин мәктәбдә чатышмамасы, бәһзи дәрсликләрин гәјри-камиллији, тәк-тәк шакирдләрдә охумаға, билијә марағын эһиғлији, мүәллимин ме-тодик ишиндәки гүсүр вә бир чох ди-кәр амилләр шакирдләрин билик вә бачарыгларына мүәјјән тә-һир көстәрир.

Ләкин һәр бир амилә конкрет јашылдыға јәһин етмәк олур ки, програм вә дәрсликләрдәки һәгсан-лар да, мәктәбин мадди базасында-кы чатышмазлыг да, шакирдләрин синафдә ынғдыры да, мүәллимин методик иши дә аһрылыгда шакирд-ләрин билик вә бачарыгларындакы гүсүру шәртләндирән јекәнә амилә дејилдир. Чүнки ејни програм вә еј-ни дәрслик әсәһиндә ишләјән бир мүәллим тәһимдә бәјүк мүвәффә-қијәтләр газаныр, ди-кәр мүәллим исе белә мүвәффәқијәт әлдә етмәк-дә чәһтинлиг чәһир. Ејни мәктәбдә ејни мадди базадан, әјани вәсәит-ләрдән истифадә едән мүәллимләр тәһим ишиндә һеч дә ејни көстәри-чиләр әлдә етмирләр. Һәмһи фикри синафдәки шакирдләрин саји илә дә әлағәдәр олараг сөјләмәк мүм-күндүр. Ејни тәркибли синафдә бир фәндән дәрс дејән мүәллим көркам-ли наилһјәтләр газаныр, башга фәндән дәрс дејән ди-кәр мүәллимин исе өз ишиндән разы галмаға әсә-сы олмур. Ејни шакирд бир мүәл-лимнин дәрсинә бәјүк мараг кәстә-рир, башга мүәллимин дәрсинә исе бармағарасы бахыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, тәдрис про-грамы вә дәрсликләрин сабитлији, мәктәбдә ләзһими мадди базанын ол-